Kulturhistorisk inventering

SUNDBORNS KYRKOGÅRD

Sundborns socken, Falu kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2020:4

Dalarnas museum

Kulturhistorisk inventering

SUNDBORNS KYRKOGÅRD

Sundborns socken, Falu kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2020:4
Dalarnas museums dnr 131/16

Författare
Sanna Svensson och Kristoffer Ärnbäck

Redaktion
Lars Jönses och Kristoffer Ärnbäck

Omslag: Vy mot kyrkan över Carl och Karin Larssons gravvård.
Fotografier: Om inget annat anges: Sanna Svensson, Dalarnas museum.
Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn.* Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618. Gravkartorna över Sundborns kyrkogård kommer från Svärdsjö, Enviken och Sundborns pastorat.

© Dalarnas museum 2021

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2021

INNEHÅLL

Inledning 7

Begravningsplatsen i dag 11

Kulturhistoriska sammanhang 25

Historisk kronologi 26

Sockenbeskrivning och historik 28

Kyrkogårdshistoria 50

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar 62

Källor 68

Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar

Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värde

Bilaga 3 – Värdefulla gravvårdar i område 1 del 1

Bilaga 4 – Värdefulla gravvårdar i område 1 del 2

Bilaga 5 – Värdefulla gravvårdar i område 1 del 3

Bilaga 6 – Värdefulla gravvårdar i område 2

Bilaga 7 – Värdefulla gravvårdar i område 3

Bilaga 8 – Värdefulla gravvårdar i område 4 del 1

Bilaga 9 – Värdefulla gravvårdar i område 4 del 2

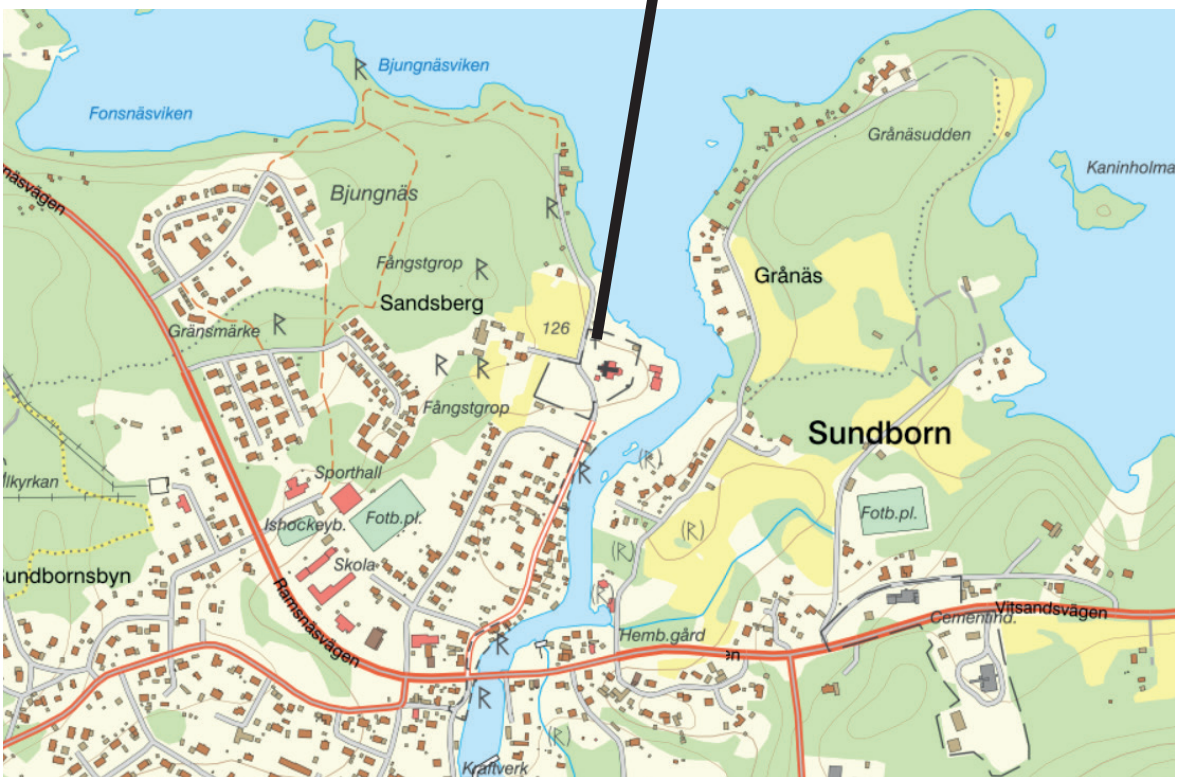

Ovan: Kyrkogården med de olika områdena färgmarkerade.
Nedan: Kyrkogårdens läge i Sundborn.

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Svärdsjö, Envikens och Sundborns pastorat har Dalarnas museum genomfört en inventering av Sundborns kyrkogård. Inventeringen genomfördes sommaren till hösten 2018 och rapporten skrevs under 2019 och vintern 2020. Arbetet utfördes av byggnadsantikvarie Sanna Svensson med komplettering av byggnadsantikvarie Kristoffer Ärnbäck.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt Sundborns kyrkogård och dess beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av kyrkogården och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, vilka som kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer ska ses som färskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på begravningsplatsen i dag. Därefter följer en historik som beskriver Sundborns och kyrkogårdens förflutna. Områdesbeskrivningar som beskriver och värderar kyrkogårdens olika områden redovisas under bilaga 1.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera begravningsplatsen. Alla områden på begravningsplatsen samt gravvårdar uppförda innan 1980[1] inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde vid fem tillfällen under försommaren till hösten 2018. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande kyrkogården i Sundborns kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala, samt av litteratur om församlingen, begravningsplatsen och trakten. Efterforskningen resulterade i

1 Undantag har gjorts för personhistoriskt intressanta gravvårdar samt sådana som har andra uppenbart höga värden, exempelvis i form av gravvårdar med en unik konstnärlig utformning.

kapitlet *Kulturhistoriska sammanhang*. Inventeringen innefattade även ett referensgruppsmöte genom vilket Dalarnas museum kunde inhämta information om begravningsplatsen i dag och historiskt.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmöte och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 1. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Värdefulla strukturer

Det förekommer att gravvårdar som inte nödvändigtvis besitter någon av de egenskaper som listas nedan är del av en särskilt värdefull struktur. Därmed kan sådana gravvårdar ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som *Del av värdefull struktur.* Under områdesbeskrivningarna för respektive område redovisas vilka eventuella värdefulla strukturer som området innehåller.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, såsom berättelser om Sundborns framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av de egenskaper som listas till vänster anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram.

Värdefulla egenskaper

- Del av arkitektonisk helhet
- Del av värdefull struktur
- Gravvård i järn
- Gårdsnamn
- Hög ålder (gravvård tillkommen innan år 1900)
- Konstnärlig utformning
- Rik inskription
- Lokalt hantverk
- Lokalt material
- Gravvård som är ovanlig på kyrkogården
- Personhistoria
- Titel

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 2.

Ovan, påkostad gravanordning från 1800-talets slut. Gravanordningen är personhistoriskt intressant genom Anders Carlborgson som bland annat hjälpte till att bekosta utbyggnaden av socknens folkskolor under 1800-talet. Det kulturhistoriska värdet är mycket högt. Nedan, den Steffenburgska graven. Den nationalromantiska gravvården är både ovanlig och av högt konstnärligt värde.

BEGRAVNINGSPLATSEN I DAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av begravningsplatsen som den såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och begravningsplatsens olika gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Sundborns kyrka med kyrkogård är belägen i Sundbornsbyns norra del. På bilden syns kyrkobyggnaden från kyrkogårdens södra ingång.

Läge och administrativ historik

Kyrkogården är belägen i utkanten av Sundbornsbyn, på en udde där sjön Toftan i norr möter Sundbornsån i öster. Söder om kyrkogården löper den sparsamt trafikerade Kyrkvägen i nord-sydlig riktning utmed ån. Kyrkvägen kröker sig lätt åt väst före kyrkan och delar på så sätt kyrkogården i två delar: en äldre del i öst och en nyare, senare utvidgad del i väst.

Sundborns socken utgjorde tidigare del av Svärdsjö socken och -församling, men bildade till följd av befolkningsökning i området egen församling och socken år 1636, efter att skriftligen ha ombett drottning Kristina. Runt samma tidpunkt påbörjades uppförande av det första träkapellet på platsen för den nuvarande kyrkan.[2] Gränsen till Svärdsjö verkar under flera århundraden har varit rörlig, något som tillskrivs det faktum att majoriteten av byarna i gränsområdet inte skiftade jord förrän mot 1800-talets slut. Först då drogs en fast gräns, i och med att jordtegarna strukturerades. Sockengränsen ändrades senast år 1871, och i samband med det lades byarna Riset, Ramsnäs, Bäckänget och Rupstjärn slutligen inom Sundborn.[3]

I samband med kommunreformen 1862-63 bildades Sundborns landskommun. År 1971 uppgick landskommunen i Falu kommun tillsammans med landskommunerna Svärdsjö, Enviken, Bjursås och Falu stad. Stora Kopparbergs landskommun, som från och med 1952 även innefattade Aspeboda landskommun, uppgick tillsammans med Vika landskommun i Falu stad 1967. Sedan 2018 ingår Sundborns församling i Svärdsjö-Enviken-Sundborns pastorat.[4]

2 Forsslund, 1931, s. 47

3 Nibon, 2016, s. 31

4 Wikipedia, om Sundborns landskommun och Falu kommun 2021-08-19

Sundborns kyrkogård sedd från ovan. Ortofoto från Lantmäteriet.

Läge i bygden

Kyrkan är belägen i norra utkanten av Sundbornsbyn. Genom byn löper Ramsnäsvägen, vilken sammanknyter yttre byar, som Kårtäkt, Lövänget och Ramsnäs med Sundbornsbyn. Mitt för kyrkudden möter Toftan Sundbornsån. Ån rinner senare ut i Hosjön, vilken i sin tur sammanbinds med Runn i söder. Runt kyrkudden i Torsång möter sedan Dalälven upp. När sågverken runt Sundborn en gång var i drift, och flottning brukades, nyttjades Toftans utlopp till Sundbornsån som en transportetapp för Toftans sågverk.

Översikt

Sundborns kyrkogård kan delas in i två huvudsakliga delar: en äldre del som utgör den gamla kyrkogården samt en yngre, under 1900-talet tillkommen del. Den gamla kyrkogården har brukats sedan den nuvarande kyrkans föregångare restes på udden 1623. Området närmast kyrka och klockstapel, åt syd och öst, är det allra äldsta. Här finns en högre andel äldre högresta gravvårdar. De västra och norra delarna präglas av modernistiska ideal där gravraderna är tydligt åtskilda av raka häckrader. I den norra centrala delen, mot sjön, återfinns askgravplatser samt en minneslund.

På den äldre delen av kyrkogården finns även sakrala byggnadsverk i form av sockenkyrkan med korsform samt ett före detta vintergravkor i nordost och en spånslagen klockstapel i sydväst. Församlingshem och pastorsexpedition är belägna i öster, mellan kyrkogården och ån. På samma plats låg förut den

gamla klockarbostaden. Den gamla kyrkogården omfattar de kvarter som i inventeringen omnämns som områdena A-E.

Den nya kyrkogården, avgränsad från den gamla genom Kyrkvägen, präglas till sin helhet av modernistiska ideal. Den i söder belägna delen (i rapporten område I) tillkom först, men utvidgades sedan i en andra etapp mot öster (i rapporten område G, H och J) under 1940-talet. De båda delarna avskiljs genom en i nord-sydlig riktning gående lindallé. Område J, längst i söder, utgörs av urngravkvarter.

Den nya kyrkogården präglas tydligt av modernistiska ideal, med rygghäckar som avskiljer gravvårdar och gravvårdsrader från varandra. Den är symmetriskt uppbyggd med grusade gångar i rutnätsmönster och en centralt placerad trädallé. Söder om kyrkogården finns en servicebyggnad tillkommen under 1980-talet. Här finns även en av de två större parkeringsplatserna intill kyrkogården.

Väster om Vintervägen (väster om den gamla kyrkogården och norr om den nya) finns ett markområde som tillhör församlingen och utgör möjlighet för fortsatt utvidgning av kyrkogården.

Topografi

Den röda timmerkyrkan tronar på den äldre kyrkogårdens högsta punkt, vars mark sluttar lätt norrut mot sjökanten. På 1800-talet genomfördes här en sjösänkning, vilket senare möjliggjorde en utvidgning av den befintliga kyrkogården. Närmast sjön, nedanför vintergravkoret, finns idag en liten sandstrand. Den utvidgade, nyare delen av kyrkogården är belägen i en lätt, naturlig sluttning i väst-östlig riktning.

Klockstapeln

Den rödfärgade och spånslagna klockstapeln är belägen sydväst om kyrkan. Nuvarande klockstapel är den tredje i ordningen, räknat från en ursprunglig klockstapel uppförd tillsammans med det första resta träkapellet i Sundborn på 1620-talet. Den andra klockstapeln restes 1706–07. Nuvarande klockstapel stod färdig på samma plats som sina föregångare 1797. Den är uppförd av stolpverk, inklädd med bräder och sedan spånslagen och rödfärgad likt kyrkan. Spånen är näbbformade och härrör, åtminstone partivis, från 1700-talet. Klockstapeln har ett spånklätt tak med spira överst. Stapeln bär tre klockor, varav den äldsta räknar sitt ursprung från år 1623, dock omgjuten under 1870-talet.

Vintergravkoret

I kyrkogårdens nordöstra hörn, mot Toftans strand, återfinns ett före detta vintergravkor. Gravkoret uppfördes 1855 i form av ett vitrappat klassicistiskt tempel. På entrésidan i väster bär byggnaden fyra doriska (trä-)pelare, vilka stöttar ett överskjutande takfall. Därav bildas en liten arkad, från vilken man träder in i det lilla templet. Pelarna stöttar en bred kransgesims, vilken löper runt hela byggnaden. I fasaden finns rytmiskt placerade pilastrar, fyra på varje fasad, på nord- och sydsidan utfylls områdena mellan dessa av höga spröjsade fönster.

Den gamla kyrkogården är belägen i en sluttning ner mot sjön. Här nordlig vy från område B (kvarter 1 & 2).

Vintergravkoret uppfördes 1853 efter ritningar av Håkan Staffansson. Uppförandet skedde i led med en utvidgning av kyrkogården norrut, vilket möjliggjordes genom en sänkning av sjön under 1800-talets första halva. Jacob Steffenburg bekostade omläggning och uppriktning av den gamla stenmuren mot sjösidan, på vilken bisättningshuset vilar.

Likvagnsboden är belägen intill Sundbornsån, söder om kyrkan.

Kyrkbodar

Intill Sundbornsån, utmed Kyrkvägen och söder om parkeringen finns två äldre kyrkbodar. I en av dessa, en timrad och rödfärgad byggnad med två stora svartmålade rundbågsdörrar, fanns likvagnarna, därav kallad likvagnsboden. Innan begravningsplatsen i Korsån tillkom på 1860-talet, transporterades de döda den långa sträckan genom skogen till sockenkyrkan i Sundborn. Om möjligt på likvagnar.[5]

Församlingshem med pastorsexpedition (f.d. Klockarbostaden och kommunkontoret)

Precis öster om kyrkan ligger den gamla klockargården belägen, idag pastorsexpedition, församlingshem och rum för kyrkans lokala öppna förskola. Byggnaden uppfördes 1910—11 och tjänade först som kommunhus med bland annat sockenbibliotek, arkiv, kommunsal och expedition på nedervåningen. En trappa upp fanns organistens bostad, enligt tradition och därav namnet. Öster om kyrkan hade en klockarbostad funnits sedan 1600-talets andra halva då en klockare anställdes i socknen för ringning och skolundervisning. Kyrkogårdens norra del utgjorde fram till 1820-talet del av klockarboställets ägor,

5 Forsslund, 1931 s. 56

En av gravhällarna i sandsten från den gamla kyrkan (tillkommen 1620-23). Förvaras nu i kyrkbodarna.

då marken förvärvades av församlingen.[6] Ända in på 1900-talet fanns mellan klockarbostället och kyrkogården en timrad uthuslänga, på platsen för dagens personalparkering.[7]

I den före detta kommunsalen hänger 11 porträtt av sockenbor, målade och tillskänkta församlingen av Carl Larsson under 1910-talet. De avbildade sockenborna utgörs samtliga av män med för bygden betydelsefulla poster strax efter sekelskiftet 1900. Här hänger bland annat riksdagsman Sam Söderberg (f. 1859) och smeden Erik Ericsson (f. 1853) jämte ett porträtt på konstnären själv.[8]

Ekonomibyggnader

Söder om den utvidgade kyrkogårdsdelen, i rapporten områdena G-J, återfinns en personal- och ekonomibyggnad med förråd och garage, tillkommen under slutet av 1980-talet. Den större byggnaden har en rektangulär, långsträckt plan med ena långsidan utmed kyrkogårdens södra kant. Den mindre byggnaden är ställd med dörrarna mot den större byggnadens entré, med en mindre gårdsplan emellan. Båda byggnaderna har rödfärgad locklistpanel och sadeltak med taktegelpannor.

6 Sundbornskrönikan

7 Arkivbild ATA

8 Forsslund, 1931, s.58

Gravhällar utan gravnummer

På den gamla kyrkogården, i anslutning till huvudentrén (område A), finns ett antal nummerlösa gravhällar placerade, som tidigare funnits i kyrkan. Dessa har antagligen utflyttats i samband med omfattande arbeten av kyrkans innergolv under 1940-talet. På var sida om den södra ingången återfinns två sandstenshällar med idag oläsliga inskriptioner. Nära klockstapeln finns en ytterligare häll, med järnringar i hörnen. På denna häll är texten ännu läsbar, och det framgår att den tillhör Handelsmannen Eric Wilh. Berger, död 1809. Ytterligare två gravhällar från 1600- och 1700-talet flyttades ut i samband med golvarbeten. Dessa förvarades vid inventeringstillfället sommaren 2018 i kyrkbodarna söder om kyrkogården. Gravhällarna kommer att behandlas i detalj i en senare del av rapporten.

Belysning

Ljussättningen av kyrkogården består av en handfull lyktstolpar placerade i anslutning till entréerna och kyrkans ingångar. Stolparna med sina ljushyddor är utförda i svartmålat järn, med bredare, oktagonformad bas nedanför ett balusterformat fotslut. Ovanför denna en sexkantig, lätt avsmalnande stolpe som upptill kröns av en lykta. Lyktan är fyrsidig med trapetsformade glaspaneler både nedtill och ovantill. Högst upp kröns den av ett litet svartmålat järnkors. I stort tar sig ljushyddan uttryck som en större, exklusivare variant av gravlyktor. Lyktstolparna på den nyare kyrkogårdsdelen bär ett något enklare uttryck med rund stålstolpe, en lykta med plåtpaneler på ovansidan och inget avslutande kors i toppen. På var sida om portarna på väst- och sydfasaden finns belysningsarmaturer i plåt, öppna nedtill. Effekten blir att de spånklädda, faluröda fasaderna upplyses punktvis.

Bänkar

På kyrkogården finns ett antal bänkar utplacerade att slå sig ner på för en stunds vila och eftertanke. Två är placerade söder om kyrkan, på gamla begravningsplatsen, redan då man träder in på kyrkogården från Kyrkvägen. De är placerade på var sida om den grusgång som leder upp mot porten i den södra korsarmen. Två bänkar är även placerade på nordsidan, intill askgravplatserna i anslutning till minneslunden. Bänkarna är placerade med utsikt över minneslunden och den mot sjön lätt sluttande kyrkogården. Härifrån kan man blicka ut över den vida vattenspegeln. Bänkarna har formgjutna sidor av järn, vilka sammanbinds genom ett antal mindre träribbor. På den nya delen av kyrkogården återfinns enklare bänkar i anslutning till den norra entrén. Dessa är helt utförda i trä.

Förgården

Huvudentrén mot den nya kyrkogården utgörs av en arkitektoniskt planerad förgård, placerad innanför massiva granitstolpar med en mellanvarande järngrind. Den tillkom i samband med kyrkogårdsutvidgningen 1948–50, och sammanbinder de nya kvarteren med de gamla på den nya kyrkogården. För-

Den terrasserade förgården på den nya kyrkogården, område G: kv. 13. Märk smidesgrinden och skötselstationen placerad nära entrén.

gården är uppbyggd av ett antal skifferbelagda platåer, med trappor i gravkvarterens olika riktningar. Skiffret är upptaget i Salatrakten. På en av platåerna finns en sittbänk med skötselstation.

Gångvägar

Gångvägarna utgörs till största delar av grusgångar som löper i symmetriska nät utefter gravraderna. Undantaget är syd- och västsidan på den gamla kyrkogården, entrésidorna, där man istället lagt gjutna betongkrossplattor. I höjd med kyrkans västra respektive östra korsarmar övergår markstensplattorna i grusgångar. Gångarna löper sedan i raka linjer ner mot sjön, med tvärgångar nedanför kyrkans platå, genom minneslunden samt utmed kyrkogårdens nordliga gräns.

I den under 1900-talet tillkomna delen av kyrkogården, på andra sidan Kyrkvägen, är gångarna planerade i enlighet med modernistiska ideal. De bildar i stort ett symmetriskt rutnät som bidrar till att inringa och markera olika gravkvarter.

Gruset i gångarna bär ett rött topplager, något som omnämns i samband med åtgärder på kyrkogården på 1960-talet. Det röda gruset fungerar som en fin förlängning av de röda kyrkfasaderna och sammanknyter den nya kyrkogården med den gamla.

Terrassering på kyrkogårdens äldre del, kvarter 1, kantad av gångväg med rött toppgruslager.

Terrasseringar

Både inom äldre och nyare delar av kyrkogården återfinns terrasseringar. I Sundborns kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala finns uppgifter om att man vid utvidgningar av kyrkogården under 1800-talet »sänkte sjön«. Vattennivån har alltså från början legat högre upp på kyrkogården. Detta är extra tydligt om man ställer sig vid sjökanten i norr. Där löper en kallmurad stenmur utmed hela kyrkogårdsgränsen mot stranden. Hela kyrkogården är alltså i egentlig mening uppbyggd på en platå.

Terrasseringar har här genomförts i framför allt östra delen av kyrkogården, i rapporten kallat område B. Här är gravvårdarna placerade på en rad platåer, från kyrkan och ner mot bisättningshuset. Terrassplanen markeras mot nästkommande platå med mindre kallmurade stenmurar. Även kyrkan ligger ovan en motsvarande platå, markerad med en stenmur. I den västra delen sluttar kyrkogården konsekvent, där har inga terrasser tillbyggts.

Även den nyare delen är anlagd i en lätt sluttning. Terrasseringen här är genomförd med mindre tydliga platåer. Om man beträder denna del av kyrkogården norrifrån, genom entrén bakom klockstapeln, blir platåerna särskilt tydliga. Här kliver man först uppför två mindre stentrappor innan man möts av ytterligare en platå med trappor i tre olika riktningar. Kyrkogården sluttar åt sydost, mot område I, vilket blir särskilt tydligt genom den succesivt lägre kallmurade stenmur som löper utefter Kyrkvägen.

Det karaktäriserande järnstaketet sträcker sig runt hela den gamla kyrkogården. Äldst är partiet på östra och södra sidan och skänktes till Sundborns församling av välgöraren Carlborgson 1863. Staketet utvidgades sedan i etapper.

Omgärdningar

Att fysiskt avgränsa kyrkogården har historiskt varit mycket viktigt, av både funktionsmässiga och religiösa skäl. Rent praktiskt tjänade avgränsningarna till att hålla eventuella förbipasserande kreatur borta från kyrkans mark. I en tid när många var bönder och höll egna djur var detta såklart särskilt viktigt, och i kombination med små begravningsplatser och tät beläggning av ännu större betydelse.[9]

Runt Sundborns kyrkogård finns flera typer av omgärdningar. Några har behandlats mycket kort ovan. Hit hör exempelvis kyrkogårdens upphöjning gentemot sjökanten på gamla kyrkogårdens nordsida. Platån markeras här med en kallmurad stenmur, övervuxen med gräs. Denna mur tillkom snart efter sjösänkningen runt år 1850. Samma typ av avgränsning återfinns även på nya begravningsplatsens nordsida. Här bildar den högt belägna kyrkogården en naturlig avgränsning mot Kyrkvägen nedanför. Också här löper en kallmurad stenmur, vilken blir allt lägre österut jämte kyrkogårdens sänkning.

Den nya kyrkogårdsdelen avgränsas i huvudsak av olika typer av häckar på öst, syd-, väst- och delar av nordsidan. På östsidan utgörs häckarna av spirea och på västsidan av sibiriska ärtbuskar. På sydsidan återfinns flera häckrader med häckoxbär och i norr finns mot Sandbergsvägen en liten linje av måbär.

Runt gamla delen av kyrkogården löper ett järnstaket med ett mönster av i varandra gående spetsbågar. Staketet har en alldeles särskild historia, med nära

9 Svala, 2010

Grindar och entréer till gamla respektive nya kyrkogården på västsidan. I bakgrunden syns kyrkan och vintergravkoret.

anknytning till bygden och kyrkogården. Staketet har tillkommit i etapper, i takt med kyrkogårdens utvidgningar under 1800-talet och i mån av pengar. Den första delen av staketet tillkom på södra sidan, mellan klockstapeln och dåvarande klockarbostaden, 1863, och skänktes till församlingen av bergsmannen Anders Carlborgsson (Område B, kvarter 2: gravvård 0004). Samma man bekostade nästa etapp av järnstaketet, på västsidan ner mot sjön, i samband med en utvidgning 1877. År 1893 färdigställdes den sista etappen av järnstaketet, då från klockarbostaden och ner mot bisättningshuset. Den etappen bekostades av Albrekt Steffenburg och A. J. Ericson. Staketet ersatte en äldre stenmur. På utsidan av staketets västra del, bakom och bortanför klockstapeln, står en rad naturstenar uppradade. Stenarna fungerar antagligen som skydd för järnstaketet i samband med snöröjning.

Ingångar och grindar

Samtliga av begravningsplatsens grindar är av järn och bär samma typ av spetsbågemönster som järnstaketen. De många ingångarnas utformning skiljer sig dock åt. På den gamla kyrkogården har ingångarna i söder och väster breda, doriskt inspirerade pelare av svartmålat järn på var sida om entrén. Istället för det vanliga avslutande kapitälet kröns istället pelarna av stiliserade lyktor med flammande lågor. För den östliga entrén, mot församlingshemmet, är grindstolparna av betydligt smalare proportioner men ser i övrigt lika ut.

Huvudentréerna mot den nya kyrkogårdsdelen har järngrindar, men grindstolparna består av kvaderhuggna, uppmurade stenpelare som upptill täcks av plana avtäckningsstenar. Längst i öster och i söder består ingångarna av öppningar i de omgärdande häckraderna.

Skötselstation och tappställe mellan område H, I och J (Korsningen kv. 12, 14, 15 och 16). Till vänster ekonomibyggnad.

Tappställen och skötselstationer

Över hela kyrkogården återfinns jämt utplacerade tappställen och skötselstationer. På den gamla kyrkogårdsdelen är de främst lokaliserade till den norra sidan av kyrkobyggnaden, där det fortfarande finns många gravvårdar och där de flesta är av yngre datum. Här har man placerat skötselstationen med tappställe mellan den västra och norra korsarmen. Skötselverktygen är belägna innanför ett spånklätt och rödfärgat halvhögt plank som smälter ihop väl med den bakomliggande kyrkofasaden. På den nya kyrkogården återfinns skötselstationen just innanför den nordligaste entrén, där tre gångvägar ansluter (område G). En annan skötselstation finns orienterad nära ekonomibyggnaderna, i södra delen av kyrkogården (område H). Här är fler tappställen utplacerade. Bland annat i anslutning till den nordöstra entrén (område I).

Växtlighet

Under 1800-talet började man i allt större utsträckning att plantera träd och häckar på kyrkogårdar. Förklaringen låg till stor del i nya hälso- och hygienmässiga ideal. Växterna kom även att fungera som rumsliga avdelare och omgärdningar.

På Sundborns kyrkogård utgörs stora delar av den historiska växtligheten i form av just träd. Mot den norra gränsen mot Toftans strand finns en hundraårig björkallé, vilken tillkommit efter utvidgningen åt sjösidan. Andra träd av hög ålder utgörs av den ek som är placerad mellan kyrkans södra och östra korsarm (område A). Den uppskattas i en trädinventering för kyrkogården ha planterats runt år 1760. Alltså ungefär samtidigt som uppförandet av den

nuvarande kyrkan. I väst, bakom klockstapeln och bort mot kyrkogårdens västliga entré, återfinns två björkar med en ålder på omkring 150 år. Andra, äldre träd utgörs av rönnar planterade bakom bisättningshuset samt lönnar nära den östliga entrén. Äldre träd finns sammanfattningsvis kvar i gamla kyrkogårdens hörn. Nyare träd har därefter tillkommit utefter kyrkogårdens gränser de senaste 20–30 åren.

På den utvidgade kyrkogårdsdelen återfinns en högväxt lindallé som markerar gränslinjen för den först tillkomna delen år 1938–40 (område I) och den senare tillkomna kyrkogårdsdelen 1948–50 (område G-J). Mot den gamla kyrkogårdsdelen finns på nordsidan en linje med björkar, vilken också tillkom under 1940-talet. På områdena G och H återfinns symmetriskt utplacerade bondsyrener, planterade i liv med de omgärdande och avgränsande häckarna. De flesta syrenträd blommar i lila färg, men här blommar även enstaka i vitt. På den nyare kyrkogårdsdelen finns även gott om måbärshäckar som fungerar som rumsliga avdelare mellan olika kvarter och enskilda gravvårdar. Dessa häckar återkommer även på den gamla begravningsplatsens modernistiska, senare utformade delar, exempelvis område C och D. Mellan område G och I finns en rododendronbuske som får ljuslila blommor under blomningen.

Om försommaren kommer på kyrkogårdens södra delar upp små smörblommor i gräsmattan. I murkanten mot kyrkvägen tittar blåklockor fram. Prästkragar finns vid häcken mot bortre parkeringen. Mot Kyrkvägen från område J återfinns häckar av brudspirea, som nämnts ovan. I väster återfinns sibiriska ärtbuskar, område G och H, och i syd återfinns häckoxbär. Mot den nordliga sjögränsen på gamla kyrkogården återfinns en liten linje med snöbär.

Särskilt framträdande karaktärsdrag,

Den äldre kyrkogården återspeglar fortfarande, åtminstone till delar, 1800-talets arkitektoniska och samhälleliga ideal. Hit hör komponenter som placeringen av köpegravarna (de enskilda gravarna), framför allt i område A, B och F. Hit hör även resterna av den allmänna linjen i område D samt placeringen av träden och det avgränsande järnstaketet. Nämnas i sammanhanget kan även gjutjärnshällarna i område B.

Den nya delen av kyrkogården bär helt andra karaktärsdrag, planerad i sin helhet enligt moderna arkitektoniska ideal. Med avskiljande och indelande växtlighet, bredlåga gravvårdar symmetriskt och genomtänkt placerade. Särskilt framträdande är den stenlagda förgården med trappor och terrasser i kyrkogårdens norra del.

Som karaktärsdrag kan också räknas de många stenar, på båda kyrkogårdshalvorna, som bär omkringliggande bynamn.

Lövträdsalléerna är framträdande på kyrkogården. De används för att omgärda och avgränsa. Denna lindallé markerade från början norra utkanten av område I, tillkommet under 1930-talet. Här är enskilda gravvårdar placerade. Idag markerar allén gränsen mellan kv. 12 mot kvarteren 13 och 14, tillkomna runt 1940-talets slut.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat begravningsplatsens lokalhistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Foto: Vy mot västra ingången 1914. Foto ur »Sveriges kyrkor« av Gerda Boëthius. Landsarkivet, Uppsala.

HISTORISK KRONOLOGI

Tid	*Händelse*
1620-1623	Sundborns första kapell uppfördes och invigdes och i samband med detta tillkom även kyrkogården.
1636	Kapellet i Sundborn blev moderkyrka åt den nybildade Sundborns församling. Sundborns socken bildades.
1755	Efter en instabil utvidgning av kapellet åt väster från år 1682 bedömdes det första kapellet år 1755 som undermåligt och plockades ner. Den nuvarande, timrade korskyrkan uppfördes.
1824	Kyrkogården utvidgades åt norr, ända ner mot sjön på en vret tidigare tillhörande klockarbostället. Den gamla gränsen mot öster bibehölls vid utvidningen. Den stenmur som tidigare löpt i linje med norra korsarmens norra fasad plockades ned.
1853	Till följd av svårigheten att jordfästa lik under vintern beslutade församlingen att uppföra ett bisättningshus.

Lantmäterikarta från 1667 över Sundborns socken. Märk mötet med Vika socken vid tiden. Senare kom även den »triangeln« att införlivas i Sundborns landområde. Se den utritade »Kiörckan« samt de riktpunkter som utgör sockengränsen.

1855	Bisättningshuset »Vintergravkoret« samt den norra kyrkogårdsmuren uppfördes efter ritningar av Jacob Steffenburg. Nybyggnationerna ägde rum på en plats utanför den dåvarande kyrkogården som tillkommit genom en sänkning av sjöns vattennivå.
1857	Lönnar planterades på kyrkogårdens södra del, uppdragna på och skänkta av prästgården. Björkar planterades vid stranden, norr om muren.
1863	Bergsmannen Anders Carlborgsson skänkte ett nytt järnstaket om 534 fot till församlingen. Järnstaketet uppfördes på kyrkogårdens södra sida, mellan klockstapeln och klockarbostaden.
1864	Nya lönnar som skänkts av allmänheten planterades (återigen) på kyrkogårdens södra del.

Flottningstimret på sin väg genom Sundbornsån, runt kyrkudden under 1900-talets första halva. Foto: O. Bladh, Dalarnas museums bildarkiv.

Vedhuggningen i skogen. Bild av Carl Larsson ur Spadarvet, först utgiven 1906.

1875-77	Kyrkogården utvidgades åt väster genom att den äldre mur som sträckt sig från klockstapelns nordvästra hörn ner till sjön revs. I samband med detta flyttades vägen utanför kyrkogården åt väster och jämnades till. Ett nytt järnstaket, lika det som tillkom 1863, uppfördes intill den utvidgade västra delen av kyrkogården.
1877	Den 21 augusti invigdes den utvidgade delen av kyrkogården av C.E. Venström, kyrkoherde i Falun.
1881	En väg anlades i rak linje från kyrkan till byn. Sprängning krävdes för att plana ut marken. 1885 planterades en allé längs med vägen.
1887	Flera björkar planterades längs sjöstranden, nedanför den utvidgade västra delen av kyrkogården. En lönn planterades mot gamla klockarbostaden.
1893	Ett nytt järnstaket sattes upp från klockarbostaden och ner mot bisättningsstugan. Staketet bekostades av A. Steffenburg och A. J. Ericson. Den tidigare stenmuren revs och forslades bort.
1928-29	Nya gångar och gräsmattor anlades på kyrkogården. Häckar planterades. Kyrkogården terrasserades delvis.
1938	Församlingen köpte mark från hemmansägaren Ernst Forsberg samt familjen Sandsberg på andra sidan vägen, sydväst om den dåvarande kyrkogården (i rapporten motsvarande område I; kvarter 11 och 12). Kyrkogården utvigdades därefter åt sydväst efter ritningar av arkitekt Viking Göransson.
1948	En utökning av den nya kyrkogården från 1938 påbörjades. Utvidgningen skedde åt nordväst (i rapporten område G och H och halva J; kvarteren 13, 14 och 15). I samband med detta anlades ett urngravkvarter längst i sydväst på den nya kyrkogården (område J). Man genomförde även vissa omläggningsarbeten på det område som tillkom 1938. Bland annat omlades det mitterst belägna kvarteret för allmänna varv, dessutom minskades grusgångar. Björkar planterades utmed den nordliga gränsen, norr om stenmuren.
1950	Den nya kyrkogårdens förgård omarbetades och fick stödmurar.
1952	Grindarna till den nya kyrkogården monterades.
1963-66	En parkeringsplats anlades sydost om kyrkobyggnaden, därefter tillkom en parkeringsplats med bussparkering söder om nya kyrkogården, efter Blomstervägen.
1966	Ett förslag till utvidgning av kyrkogården på åkermarker i nordväst upprättades.
1985	Församlingen fick tillstånd till att uppföra en garage- och personalbyggnad söder om den nya kyrkogården.
Tidigt 2000-tal	Ett område med askgravplatser tillkom.

SOCKENHISTORIK

Sundborns socken växer fram

Under medeltiden utgjorde de landområden som idag är Sundborns socken södra delen av Svärdsjö socken. I takt med att Stora Kopparberget under 1500-talet gav större avkastning och marknadsplatsen intill Falan växte till ett stadsliknande samhälle, kom denna del av socknen att få starkare kopplingar söderut än till centralorten Svärdsjö. I Faluns riktning orienterades handel och arbetskraft. Till detta kom en betydande befolkningsökning i området. Detta framhålls som en av de främsta anledningarna till att invånarna i Rostberg, Danholn, Skuggarvet och Sundborn under det tidiga 1600-talet beslöt att försöka bilda en egen socken.[10]

Sundborn från järnålder till tidig medeltid

I området norr om Mälaren påbörjades järnframställning under de första århundradena e.Kr. Kontaktvägarna och handelsförbindelserna till romarriket hade öppnats och efterfrågan på metaller som koppar, silver och järn var stor. Mälardalen var vid tidpunkten fullt koloniserad med fast bondebygd, och härifrån började människor nu söka sig norrut mot de järnrika bergen runt Dalarna och Bergslagen.[11]

Arkeologiska fynd runt sjön Toftan i Sundborn pekar på att det i området funnits någon form av bofasta sedan vikingatiden. Både intill Kyrkudden och på Toftans östra strand finns gravfynd från järnåldern. Utmed Sundbornsåns sträckning mellan Toftan och Runn har därtill fynd från ett antal enklare järnframställningsplatser gjorts. Järnproduktionen i Dalarna vid tidpunkten uppskattas vara stor i förhållande till det lokala behovet. Via nyckelvattendragen genom Runn och Dalälven tror man på en sydlig handelsförbindelse med Mälardalen.[12]

Bergsmännen i Kopparbergslagen

Bergsmännen var från början bönder som utöver att bruka jorden sysslade med metallframställning. Så hade bönder gjort i generationer i Bergslagen, långt innan brytningen av Stora Kopparberget organiserades. Först skedde järnframställning ur sjö- och myrmalmer och med tiden utvecklades så de tekniker som krävdes för metallframställning ur bergmalmer. Kring de gruvor som uppstod bildades hyttelag, där bönder samarbetade i rostnings- och smältprocesser och tillsammans bekostade uppförande av hyttor och smältugnar. Så gick det sannolikt till också vid Kopparberget. De bondebergsmän som tog malm därifrån bildade tillsammans Kopparbergslagen; en region som innefattar bland annat Sundborns socken. När verksamheten kring Kopparberget var som störst vid mitten av 1600-talet fanns i hela regionen 132 kopparhyttor och sammantaget 650 bergsmän.[13]

---

10 Frieberg, 1954

11 Olsson, 2010, s. 13

12 Wijk och Raattamaa, 1997, s. 20, 21

13 Olsson, 2010, s. 22-23

Gården Stora Karlborn var i bergsmanssläkten Steffenburgs ägo under nästan 200 år. Den såldes 1867 till grosshandlaren A J Ericson i Falun, som dock var gift med den siste Steffenburgska ägarens dotter Emilia Johanna. Tornet på hörnet byggdes av Ericsons son överstelöjtnanten Sigurd Ericson, som ärvde gården 1893. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museum.

Bergsmännen utgjordes av entreprenörer och småföretagare som ägde andelar i gruvan. Andelens storlek baserades på antalet bälgar man innehade i de olika kopparhyttorna.[14]

År 1347 utfärdade Magnus Eriksson ett privilegiebrev som gav bergsmännen i Kopparberget rätt till nybygge och nyodling i kringliggande skogsmarker för sin försörjnings skull, utan att behöva betala markägarna. Vid tidpunkten var Sundborns socken troligen redan uppodlad på de marker som lämpade sig för jordbruk, och gissningsvis övergick många befintliga jordbruksgårdar till att bli bergsmansgårdar i samband med detta.[15]

Bergsmansgårdarna, eller platsen för dem, känns igen på namnen med slutlederna -täkt (och sedermera) -arvet. Förleden är som regel ett mansnamn alternativt ett smeknamn på den person som en gång uppodlade marken, byggde gård och senare erhöll skattebefrielse eller -lättnader på skogs- eller jordskatter.[16]

14 Ibid, s. 23

15 *Översiktsplan för Falu kommun – fördjupning för Sundborn*, 1998, s. 8.

16 Olsson, 2010, s. 24

Sundbornsån, som i äldre tider varit central för bygden bland annat eftersom den nyttjats för hyttdrift. Foto: Stora Ensos bildsamling, Dalarnas museum.

Sundborn och kopplingen till Stora Kopparberget

Det är svårt att redogöra för Sundborns sockens tillkomst och utveckling utan att också beröra Stora Kopparbergets historia med Falu stads framväxt. De närliggande socknarna Sundborn och Svärdsjö utgjorde viktiga stopp för kopparmalmen i förädlingsprocessen. Därför finner man också att förändringar i socknens historia till viss del följer Stora Kopparbergets upp- och nergångar. På 1800-talet, då Falun omvandlades till en borgarstad med institutioner och framgångsrika entreprenörer, spillde detta även över på invånarna i Sundborn. I *Min hemsocken Sundborn* står bland annat att läsa om en gammal kvinna som samlade kåda i Sundbornsskogen, tuggade denna på sin färd in mot Falun för att därefter sälja kådan i en av butikerna längs med Stora Torget, som i sin tur sålde kodan som 1800-talets motsvarighet till tuggummi.

Sundborn: en viktig anhalt för kopparmalmen

Då man till en början inte hade fullgod teknik att nyttja vattenkraften intill gruvan för bearbetning av all malm forslades malmen från Kopparberget under lång tid ut till hyttor i skogstrakterna runt omkring gruvan. Malmen bröts och krossades vid Kopparberget och forslades därefter på kälkar eller slädar

Stortallar i Sundborns socken. Foto: Sven Berg, Stora Ensos bildsamling, Dalarnas museum.

ut till hyttplatserna om vintrarna. Utefter Sundbornsån nyttjades ett tiotal hyttor, vilka var i drift för Kopparbergets räkning under 1500-, 1600- och 1700-talen.[17]

Sundbornsgruvorna

På Årberget i Sundborns socken fanns ett antal kvartsgruvor, av stor betydelse för förädlingen av kopparmalmen. Kvarts tillsattes nämligen under bränningen i ugnarna, med resultatet att man fick ut renare koppar. Brytningen av kvarts fortgick parallellt med hyttornas storhetstid i Sundborns socken.[18]

Den oumbärliga skogen

Redan på medeltiden, och kanske ännu tidigare, var man vid Stora Kopparberget beroende av timmer-, ved- och kolleveranser från Dalarnas bönder. Fram till 1500-talet erhölls det mesta av gruvans virkesbehov från skogar i närområdet, men i samband med att kopparproduktionen ökade mot seklets slut uppstod virkesbrist. Runt år 1600 beräknades virkesåtgången för gruvan och kringliggande hyttor till 40 000 kubikmeter om året och runt fyrtio år senare hade behovet tiodubblats. Priserna på träkol och ved steg, vilket ledde

17 Forsslund, 1931

18 Sundborn, Hembygdsföreningens årsbok 2000–2001, s. 7ff

till att bergsmännen runt Stora Kopparberget försökte skaffa sig egen skog. En del av lösningen bestod i många av Dalasocknarna fick betala sin skatt till kronan genom ved- och kolleveranser till gruvan.

Så här långt fram i tiden hade skogarna betraktats som allmänningar, där bönderna fritt kunnat hämta material till byggnader, redskap, stängsel, ved för uppvärmning samt nyttjat marken för djurens bete. När bergsmännen så började avverka skog för gruvdriften uppstod konflikter. Eftersom den avsevärda avkastningen från gruvan låg i kronans allra främsta intresse slog kung Kristian I fast i ett privilegiebrev redan år 1458 att bergsmännen skulle få använda »alla skogar och strömmar« som de använt redan under hans företrädares tid. I samband med virkesbristen ett drygt sekel senare kom böndernas rättigheter till skogen att inskränkas ytterligare då bönderna från 1572 förbjöds att hugga skatteved på bergsmännens skogar inom en mil från gruvan och drygt hundra år senare förbjöds att hugga någon ved därstädes överhuvudtaget.

Sundborns socken omfattades liksom övriga Dalarnas socknar av dessa förändringar. Genom socknens västra del skar de stenrösen som markerade den så kallade Fredsmilen. Här fick ingen skog nyttjas av någon annan än bergsmännen för metallframställningens skull. Fredsmilen passerade utanför Danholn och bör även ha skurit rakt genom Sundbornsbyn. Virke för skatteleveranser till gruvan togs från de östligare belägna skogarna. I Sundborn, jämte Svärdsjö och Bjursås socknar, förbjöds dock all vedhuggning år 1661, av rädsla för att alltför stora skogsarealer skulle skövlas. Gruvan stod då på sin höjd produktionsmässigt och drottning Kristina hade redan år 1649 förbjudit huggning av all skog inom Stora Kopparbergs socken för två decennier framöver med skogens tillväxt som motiv. Gruvan fick då i större utsträckning förlita sig på ved från Västerdalarna och Siljansområdet.[19]

Gruvans nedgång: ett nytt kapitel för Sundborns socken

Från slutet av 1600-talet gick verksamheten vid gruvan i Falun allt sämre. Under 1700-talet gick kopparproduktionen ner. Delvis berodde detta på att kopparkisen minskade, men också på att kopparen inte längre var lika eftertraktad i Europa. Antalet bergsmän kopplade till gruvan minskade drastiskt under seklet, liksom antalet omkringliggande kopparhyttor. Vid sekelskiftet år 1700 var de 101, vid sekelskiftet år 1800 bara 57 och 1850 fanns bara 16 kvar.[20] I Sundborn försvann kopparhyttorna redan under det tidiga 1700-talet. Näringsverksamheten kom då att skifta från förädling av malm för gruvans räkning till skogs- och virkesanskaffning för gruvbrytningen.

På 1720-talet gjorde Bergslaget de första skogsförvärven i socknen. Under några decennier därefter inköptes fler skogar, där man under 1800-talet kom att anlägga en rad hamrar och bruk efter att ha beslutat sig för att satsa på järnhantering. Korså bruk anlades under 1800-talet i de av Bergslaget förvärvade skogarna i östra delen av Sundborns socken.[21]

19 Olsson, 2010, s. 86–91

20 Olsson, 2010, s. 116

21 Rydberg, 1980, s. 67

Toftan sågverk. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museum, bildarkivet.

År 1862 sammanslogs koppargruvan med ett antal andra, närliggande, gruvor och bruk för att bilda ett nytt bolag: Stora Kopparbergs Bergslags AB. Det innebar också slutet för kronans inflytande över koppargruvan i Falun. Ett av de småbruk som ingick i sammanslagningen var Korså bruk i den östligaste delen av Sundborns socken. Här kom driften att fortgå med bearbetning av den järnmalm som bröts i Vintjärn in på 1900-talet.

Många Sundbornsbor kom långt in på 1900-talet att arbeta inom Stora Kopparbergs Bergslags AB:s produktion.

Sundborn under 1800- och 1900-talen

Efter industrisamhällets gemene intåg i Sverige under 1870-talet etablerades några småindustrier i socknen. Från och med 1880-talet fanns bland annat ett par smidesverkstäder med tackjärnsgjuterier, varav båda verksamheterna senare kom att intrikta sig på tillverkning av lantbruksmaskiner. Båda företagen lades dock ned i början av 1900-talet.[22]

Socknen har under den senare delen av historien präglats av framför allt sågverksnäringen, tack vare de många och rika skogsmarkerna. Ännu i mitten av 1900-talet fanns tre framstående sågverk, belägna utefter nyckelvattendragen. Ett av dessa sågverk; Toftans sågverk, var beläget på Toftans östra strand. Sågverket var i drift fram till 1994 då sågverket flyttades till Lettland.[23] Sundborns sågverk låg öster om kyrkan, vid Toftan, och drevs åren 1913-1966.

22 Bylund, s.1–4

23 Toftans sågverk flyttas till Lettland, Falukuriren, 1994-04-26

Carl Larsson på sin farstukvist under en kraftig översvämning i Lilla Hyttnäs. Foto: Birger Nordensten, Dalarnas museum, bildarkivet.

På 1950-talet sysselsatte sågverken sammantaget 140 man. På de större sågverken hörde även hyvleri till driften. Timmer transporterades huvudsakligen med lastbilar till Gävle hamn, varifrån det exporterades ut i världen.

En annan viktig näring var cement- och tegeltillverkning. Tegelbruk anlades intill vattendrag redan under det sena 1800-talet, och kom under 1900-talet att verka tillsammans med sågverksindustrin. Sågspån, en naturlig restprodukt av sågverksindustrin, blandades i teglet för att göra det högporöst. I Sundborn producerades murtegel, vilket det fanns stor efterfrågan på i samband med 1900-talets folkhemsbygge.[24]

Sundborn - sommaridyllens socken

Under 1800-talet svepte en nationalromantisk våg över Sverige. Nationalmuseum började byggas kring 1850 och över hela västvärlden målade romantiska konstnärer förskönade sekvenser ur historien som ansågs haft stor betydelse i framväxten av nationalstaterna. Hit hör otaliga målningar av Gustav Vasas flykt undan danskarna. Nationalromantiskt präglade villor uppfördes med lyxiga trädetaljer, »Du gamla du fria« skrevs av Dybeck 1844 och 1916 bildades Samfundet för Hembygdsvård som syftade till att bevara den lokala folkkulturen. Allt detta i linje med hembygdsvurmen, vilken kan sägas vara en reaktion på 1800-talets växande industrialisering och urbanisering.

På 1880-talet flyttade konstnärsparet Carl och Karin Larsson in på Lilla

24 Lindberg s.1ff

Lilla Hyttnäs, Carl och Karin Larssons gård i södra delen av Sundborn. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museum, bildarkivet.

Hyttnäs i Sundborn. De hade träffats i konstnärskolonin Grez-sur-Loing utanför Paris men flyttade hem till Sverige och till det hus i Sundborn som Karins far ägde. Här hade Karins fastrar tidigare bott. På Lilla Hyttnäs, och från 1907 även på Östanfors i Falun, levde Karin och Carl med sina åtta barn större delen av sina liv. Karin skapade med sin hantverksskicklighet och konstnärlighet det hem som Carl sedan avbildade i sina målningar. Scenerna ur Carls målningar var populära redan under sin samtid, och har sedan dess kommit att pryda väggarna i tusentals och åter tusentals svenska hem. Sundborns kom därför, tillsammans med Zorns Mora och Ankarcronas Leksand, att symbolisera ett romantiserat Dalalandskap.

Kulturhistoriska sammanhang kopplade till gravar

De kulturhistoriska sammanhang, eller berättelser, som beskrivs ovan ligger till grund för den kulturhistoriska värdering som påverkat urvalet av bevarandevärda gravvårdar i inventeringen. De beskrivna berättelserna är ett försök att peka ut vad som är kärnan i Sundborns historia – vad som gjort platsen till vad den är i dag, och vad som skiljer Sundborn från andra platser i Dalarna. Gravvårdar som återspeglar någon av berättelserna bedöms ha den värdefulla egenskapen *lokal historia* och tillskrivs ett högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde. De berättelser som kommer användas i detta syfte är *skogsbruket* och *gruvdriften.*

Motiv av bevingad dödskalle på kalkstenshäll från 1600-talet i Sundborn. De symboltunga gravvårdarna från barocken är fulla med betydelser. Dödskallar och korslagda ben brukar anspela på livets förgänglighet, änglar och änglavingar anspelar på uppståndelsen.

KYRKOGÅRDSHISTORIA

Kyrkogården under 1600- och 1700-talet

> *»Anno 1619 dagen efter S. Bartollomej dagh begyntess hugga timber til thenna Kyrkioss bygningh, och mesteparten om hösten flöttes hijtt hem til lande. Anno 1620 den 24 Aprilis begynte timberkarlarna upfleckia timbrett. 1620 S. Philippi Jacobi dagh höltz predikning på wallan ther nu Kyrkian ståår […] Och dagen ther effter lades grundwalen till Kyrkian. [---] 1621 hölt Mester John palma Kyrkoherde wijdh Kopparberget första Messa här i Kyrkian 23 Julij.«*[25]

Berättelsen om uppförandet av det första träkapellet i Sundborn inleder *Kyrkiones book wijdh Sundborgen*. Kapellet uppfördes som annexkapell till moderkyrkan i Svärdsjö, men blev sockenkyrka år 1636 då Sundborn beviljades egen socken och församling av kronan.

Om den ursprungliga kyrkogården i Sundborn vet man mycket lite. Det som står att läsa om kyrkogårdens tidigaste år finns nedtecknat i handlingar från 1800-talet. Där berättas att den första (norra) bogårdsmuren satt ihop med norra korsarmen, i rät linje med korsarmens nordfasad. Fram till 1800-talets början tillhörde vreten närmast sjön klockarbostället öster om kyrkan. Kyrkogårdens östra sida var upptagen för enskilda gravar och södra sidan utgjorde allmän begravningsplats. Nordvästra hörnet kallades avsides kyrkogård. Där begravdes bland annat så kallade självspillingar, de som själva tagit sina liv. Enligt äldre föreställningar fanns på många håll stort motstånd bland den gemena befolkningen till att begravas norr om kyrkobyggnaden.

25 Sjöholm, 1963, s. 3

Del av kalkstenshäll som legat över häradshövdingen i Bergslagen och Österdalarna Magnus Peerssons och hans hustru Maria Perrsdotters grav.

Man ansåg att den norra sidan av kyrkogården var neslig och vanhederlig och ej en plats för ärliga människor att vila. Det heligaste utrymmet för begravning ansågs vara inuti kyrkobyggnaden, men eftersom det inte var möjligt för alla att begravas där sökte man gärna en plats nära byggnadens södra vägg eller ingång. I grannsocknen Svärdsjö berättas det att kyrkogården utvidgades norrut redan åren 1670-1672, men att det endast var med stora svårigheter som sockenborna kunde förmås att begrava sina döda där.[26] Med tiden och särskilt under 1800-talet kom oviljan till begravning norr om kyrkobyggnaden att luckras upp, i takt med att befolkningen växte och man såg behovet av utvidgningar. Troligen utgjorde kyrkogården i Sundborn, liksom andra kyrkogårdar, på denna tid en yta med täta jordfästningar, regelbundet uppgrävda och fria från någon dominerande grönska.[27]

Äldre gravvårdar i Sundborn

Förmodligen nyttjades kyrkogården i Sundborn från och med 1600-talet, men de kvarvarande spåren av den tidens begravningsskick är idag få.

Karl-Erik Forsslund skrev i *Med Dalälven från källorna till havet* (1929):

> *»Innanför västra porten ligger en gravsten med årtalet 1686, innanför södra en annan med lång inskrift både på latin och svenska, bl.a.: HÄR UNDER HWILA SIG I HERRANOM HÄREDSHÖFDINGEN I BERGSLAGEN oc ÖSTER DAHLARNE MAGNUS PEERSSON oc KÄRE [?] HUSTRO MARIA PEERSDOTTER MEDH 14 THERAS BARN.«* Forsslund, Karl-Erik: Med Dalälven från källorna till havet, 1929: Söder Dalälven, Del III. Bok 3. Sundborn, s. 52

26 Hagberg, 2015 (nytryck), s.499 ff.

27 Ibid

Kalkstenshäll med barockmotiv som blivit naggat och svårtytt med tiden.

Forsslund berättade vidare att det i gräsmattan innanför södra grinden fanns två nötta kalkstenshällar från 1600-talet. Dessa ska ha flyttats ut ur kyrkan i samband med en golvomläggning vid något tillfälle. Vidare beskrevs att hällarna var ornamentrika och att det på den ena gick att utläsa texten: *IOAN [E]RIKHSON [på Hyttnäs] och [KARIN AN] DERSDOTTER.*[28] Forsslund berättade vidare att Albrect Steffenburg på sin tid räknade upp ett antal gravvårdar med hällar inuti kyrkan. Dessa utgjordes av: Spadarvsgraven och Jöns Jönssons grav i högkoret. Paqualins (på Risholn) och Eric Jacobs gravar i stora gången, bergsmannen Daniel Olssons (på Folesbacka) i korsgången samt Krokforska, Rishols- och Hyttnäsgraven. Det lär ha funnits fler hällar än så, men dessa omnämns inte av Forsslund.

I de fall gravvårdar från 1600- eller 1700-talen finns bevarade i Dalarna rör det sig oftast just om hällar i gjutjärn eller kalksten. Det förekommer även »tavlor« eller kors i järn, men sällan så gamla som från 1600-talet eller 1700-talet. Sannolikt tillverkades många gravvårdar under dessa århundraden av trä, och fick därigenom en begränsad livslängd. Gravvårdar av sten förutom hällar från tiden innan 1800-talet är mycket ovanliga i Dalarna. Om de överhuvudtaget förekommit i någon större utsträckning kan de senare ha avlägsnats eller på olika vis återanvänts, exempelvis som nya gravstenar eller som byggnadsmaterial.

28 Forsslund, 1931, s. 56

Hällar har historiskt förekommit både inuti kyrkan och på kyrkogården. Under medeltiden var det mycket ovanligt att någon tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, som stora donatorer, helgon och kungligheter begravdes personer från alla samhällsklasser på kyrkogården. Under 1500- och 1600-talen blev det emellertid mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna, främst i de större städerna. Med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus.[29] Därför påträffades också de allra mest påkostade gravvårdarna i kyrkorummet. Graven gick sedan i arv, men kunde även säljas likt vilken egendom som helst. Kvarlämningarna flyttades i regel, efter att tillräckligt många decennier passerat, ut till benhus för att ge nya personer möjlighet att bruka graven. I de fall gravhällar i sten nyttjades kunde nya namn och titlar läggas till efter hand.[30]

Till följd av nya ideal om renlighet och hygien upprättades år 1783 ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader.[31] Efter förbudet blev inomhus begravningar succesivt allt mer ovanliga, och under 1800-talet upphörde gravsättning inomhus i kyrkobyggnaderna helt i de flesta socknar. I samband efterföljande ombyggnationer och renoveringar av kyrkorna har äldre hällar ofta flyttats ut på kyrkogårdarna där de utsatts för väder och vind. Detta har medfört att bilder och inskriptioner på liggande hällar av mjuka bergarter inte sällan nötts bort.[32]

Några vanligt förekommande symboler på gravhällar från 1600- och 1700-talet är:

- ***Dödskalle och korslagda ben:*** Ett vanligt förekommande vanitasmotiv, en bild som ska påminna om livets korthet. Skallen och benknotorna sågs också som »frön till uppståndelsens kropp«, eftersom benen är det som ligger kvar och väntar när resten av kroppen multnat bort. På så vis är benen symbol för den kommande uppståndelsen.
- ***Krans:*** En segersymbol som brukats sedan antiken. Den används för att minna om de frommas lön i himlen. Om döden leder till evigt liv kan den också betraktas som den slutgiltiga segern.
- ***Ängel:*** På hällarna förekom olika typer av stiliserade änglar; änglar i helfigur alternativt änglar med huvud och vingar. Änglarna stod för uppståndelsen och livets seger över döden. Vingarna är symbol för den himmelska sfären.[33]

Begravningsplatsen som park

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar och begravningsplatser på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på begravningsplatser i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen

29 Bucht, 1992, s. 27–28, Andréasson, 2012, s. 18, Theorell m.fl., 2001, s. 14f.

30 Andréasson, s. 18

31 Bucht, 1992, s. 27–28, Andréasson, 2012, s. 18, Theorell m.fl., 2001, s. 14f.

32 Andréasson s. 20

33 Andréasson s. 25

kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.[34]

Begravningsplatserna och kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar.[35] Särskilt vanligt var olika former av trädkransar.

En björkallé planterades i en linje utefter Toftans strandlinje redan under 1800-talets mitt. På ritningar från 1915 går det även att urskönja en trädallé utmed gången mellan område C och D, från kyrkans västra ingång ner mot sjön. På ritningen framgår även att träd planterats tätt utmed hela kyrkogårdsgränsen undantaget östsidan mot klockarbostaden.[36]

Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara *en park bebodd av de döda, till tröst för de levande*.[37]

Sundborns kyrkogård under 1800-talet

I samband med tillämpandet av de nya hygienprinciperna skedde, år 1824, den första utvidgningen av Sundborns kyrkogård. Kyrkogården förlängdes då norrut till Toftans strand, på en vret som tidigare tillhört klockarbostället. Den gamla gränsen mot öster bibehölls. Den stenmur som tidigare löpt i linje med norra korsarmens norra fasad plockades ner, för att användas till de nya murarna på väst- och östsidan. Mindre, »obrukbar« sten nyttjades till att fylla igen en större grop på västra sidan av kyrkan. På öst- respektive västsidan drogs murarna i räta linjer ner mot sjön. Murarna slutade just innan sjökanten, men ett trästaket byggdes ner i sjön för att hindra *kräken* (kreaturen) att ta sig in på kyrkogården. Ovanpå den nya stenmuren byggdes ett plank/staket av sågade bräder 1½ aln långa och 2½ tum breda. Brädspilorna bekostades av Stora Kopparberget. Träd planterades utefter sjökanten, liksom utefter kyrkogårdens gränslinjer på övriga sidor.

Efter utvidgningen jämnades den gamla kyrkogården. Man underströk i samband med detta vikten av att nyttja den nya kyrkogårdsdelen för samtliga nya gravar och inte belägga den gamla delen i onödan.

År 1863 skänkte bergsmannen Anders Carlborgsson ett nytt järnstaket om 534 fot till församlingen. Staketet kom att sättas upp på kyrkogårdens södra sida, mellan klockstapeln och klockarbostaden. Den gamla stenmuren med dålig grundsättning revs och stenarna återanvändes i en ny grundsättning som anlades utanför den gamla muren, ovanpå vilken det nya staketet placerades. Således skedde även en mindre utvidgning (om tre fot).

---

34 Bengtsson & Bucht, 1992, s. 24–27.

35 Ibid., s. 28, Andréasson, 2007, s. 28.

36 Uppmätningsritning Sundborns kyrka 1915, ATA

37 Theorell m.fl., 2001, s. 497.

Kyrkogården omgavs fortfarande under 1900-talet med en rejäl trädkrans. Många av träden planterades sannolikt under 1800-talet i kontext till dåtida ideal om kyrkogården som parkmiljö. På bilden syns även att många enskilda gravar vid 1900-talets på 1900-talet var sand- eller grustäckta. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museum, bildarkivet.

Vintergravkoret uppfördes 1855 efter ritningar av Jacob Steffenburg. Foto: Karl-Erik Forsslund, Dalarnas museum, bildarkivet.

Åren 1875–77 utvidgades kyrkogården ytterligare en gång. Denna gång åt väster genom att den äldre mur som tidigare sträckt sig från klockstapelns nordvästra hörn ner till sjön revs. I samband med detta flyttades vägen utanför åt väster och jämnades. För att erhålla jämn mark sprängde man stenhällar intill klockstapeln. Ett nytt järnstaket, lika det som tillkom 1863, uppfördes intill den utvidgade västra delen av kyrkogården. Arbetet bekostades återigen helt eller delvis av Anders Carlborgsson. Kostnaden för staketet uppgick till 1200 kronor.

Under 1880- och 1890-talen anlades en allékantad väg i rak linje mellan kyrkan och byn. Också här krävdes sprängning för att jämna marken. Därtill planterades fler björkar längs med sjöstranden på nordsidan, nedanför den nyss utvidgade västra delen av kyrkogården. Man satte även upp ett nytt järnstaket från klockarbostaden och ner mot bisättningshuset. Staketet bekostades av A. Steffenburg och A. J. Ericson. Den tidigare stenmuren revs och forslades bort.

Köpegravar och allmänna varv

Redan under 1700-talet fanns ett system med två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. Bland de allmänna gravarna räknades ibland fattiggravar, som var helt avgiftsfria och bekostade av fattigkassan. Ibland räknades fattig-

gravarna som egna områden. De allmänna gravarna och fattiggravarna var så kallade linjegravar vilket innebar att de oftast belades kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. De köpta gravarna å andra sidan tillät köparen att i viss mån välja placering. Två principer fanns, antingen att hela kvarter uppläts åt olika typer av gravar inordnade efter hur hög avgift ägaren måste betala, eller att förlägga de köpta gravarna längs begränsningsmuren och/eller grusvägarna kanter. På Sundborns kyrkogård har man använt sig av båda principerna. Medan de äldre kvarteren söder och öster om kyrkan ordnades så att de enbart kom att bestå av enskilda gravar åtminstone från 1800-talets slut, så tillämpades den senare principen på det nya kvarter med allmän linje som tillkom i och med kyrkogårdsutvidgningen 1877.

De allmänna gravarna uppläts vanligen utan avgift under 40 år. När gravrätten gick ut efter började beläggningen om från början. Köpegravar, som även kallats enskilda gravar, uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift.

Den kronologiska beläggningsordningen som ofta kännetecknar »den allmänna linjen« eller »allmänna varv« rotades ursprungligen i ett behov av bättre organisation av kyrkogården. Behovet av striktare ordning blev akut under 1800-talets stora befolkningstillväxt och de hygieniska problem som uppstod på kyrkogårdar i takt med att fler människor begravdes. Kronologisk beläggning brukades även innan 1800-talet och kunde i vissa fall medföra en demokratisering av gravsättningen, då systemet påtvingades alla invånare i vissa socknar. Då kunde torpare vila bredvid brukspatroner. När det senare blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i graven. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav i många fall upphov till ännu idag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.[38]

Sundborns kyrkogård hade från början allmänna varv centralt placerade på några av de äldre kvarteren. På delar av ytan där minneslund och askgravplatser idag är belägna, område C, tillkommet 1824, fanns kronologiska gravvårdar placerade under 1800-talet. Då kyrkogården utvidgades åt väster 1877 kom område D att upplåtas åt den allmäna linjen. Den nya utvidgningen följde principen att ha enskilda gravar i ytterkanten och allmänna varv inuti kvarteret. Område C är ordnat på samma sätt, och där är de äldsta kvarvarande inskriptionerna på gravvårdar över enskilda gravar från 1930-talet. Exakt när områdets mer småskaliga gravvårdar försvann är oklart. Det äldsta kvarvarande gravvårdarna inom område D är från 1930-talet. De småskaliga gravvårdar som förut fanns inom kvarteret har succeisvt avlägsnats. Den allmänna linjen försvann som koncept under 1960-talet och idag finns på område D även enskilda, sentida gravvårdar.

38 Andréasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17–18.

Gjutjärnsstaket med hög detaljrikedom på systrarna Anna Christina Norstedt och Elisa Katarina Rathsmans grav från tiden kring 1870. Systrarna bodde som änkor på Stora Hyttnäs under 1800-talets senare hälft. Systrarna var barnbarn till bergsmannen Johan Högström som ägde Stora Hyttnäs under 1700-talet.

Gjutjärn på kyrkogårdar

Sundborns socken ligger i *Kopparbergslagen*, som är en del av *Dalabergslagen* där i övrigt *Öster-* och *Västerbergslagen* ingår. Dalabergslagen är i sin tur del av *Bergslagen*, ett område inom vilket omfattande bergsbruk präglat och pådrivit samhällsutvecklingen under mycket lång tid. Bergslagen i bred bemärkelse omfattar ett område med sträckning över de malmrika skogslandskapen i södra Gästrikland, Dalarna, Västmanland och Närke. I socknar intill Sundborn, exempelvis Svärdsjö socken, har järngruvor funnits, och den brutna malmen bearbetades fram till 1800-talets mitt i Ågs hytta för att därefter forslas vidare till smedjan i Korså. Huruvida där funnits ett gjuteri i anslutning till smedjan är oklart. På några av gjutjärnskorsen från sekelskiftet kring år 1900 finns dock *Falu nya gjuteri* betecknat intill korsens baser. Man får därför anta att man vid den tiden inköpte korsen därifrån.

Även om Dalarna och Falun är känt för kopparhantering förknippas Bergslagen i övrigt främst med just den omfattande järnhantering som förekom där i äldre tider. Att järnhanteringen varit viktig syns på kyrkogårdarna i Bergslagen, där många äldre gravvårdar är tillverkade av järn. Även på Sundborns kyrkogård finns ett antal gravvårdar av gjutjärn och smidesjärn. Däribland ett antal gjutna kors från 1800-talet och ett par liggande hällar från 1700-talet.

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-ta-

Gjutjärnskors från 1903 över sjuksköterskan Anna Maria Andersson. Gravvården är av ett slag som förekommer i flera exemplar på kyrkogården.

let blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkulor samt annat vapensmide. I början gjöts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skråväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden.

Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes, bland annat i Sundborn. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen.[39] Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frånskiljas från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.[40]

I ett hörn av kyrkogården, mellan den norra och västra korsarmen, står en samling äldre kors och gravstenar som ursprungligen varit placerade ute på

39 Borg & Torgén, 2016, s. 7.

40 Ibid., s. 8.

Rikt dekorerat gjutjärnsstaket vid »den siste bergsmannen« Anders Carlborgsons grav. Staketet är i nystil från sent 1800-tal.

kyrkogården men återlämnats till församlingen. Stenarna och korsen är av hög ålder, flera från 1800-talets slut. Korsen är främst av gjutjärn, men där finns även stenkors på sockel. Stenarna är av långsmal typ från tiden innan de bredlåga blev standard.

Även om korsen och gravstenarna förlorat sin placering på kyrkogården, och därmed delar av sitt sammanhang, så kan de i sig själva ha kulturhistoriska kvaliteter. Detta gäller exempelvis helt uppenbart för gjutjärnskorsen, vilka är utförda i ett material med lokalhistorisk förankring. På flera av stenarna förekommer därtill titlar såsom »nämndeman«.

Sundborns kyrkogård sannolikt under tidigt 1900-tal. Gravarna är täckta med sandhögar, och däremellan finns vilt vuxet gräs. Foto: Kurt Alinder, Dalarnas museum, bildarkivet.

Kyrkogårdens ingång från söder med järnstaket och grindar från 1800-talet. Staketet tillkom i flera omgångar under seklet. Foto: Karl-Erik Forsslund, Dalarnas museum, bildarkivet.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurrant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

Gravvårdskronologi

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.[41] I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn långt fram i tiden.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.[42]

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och

41 Andréasson, 2012, s. 36.

42 Ibid., s. 37 & 74.

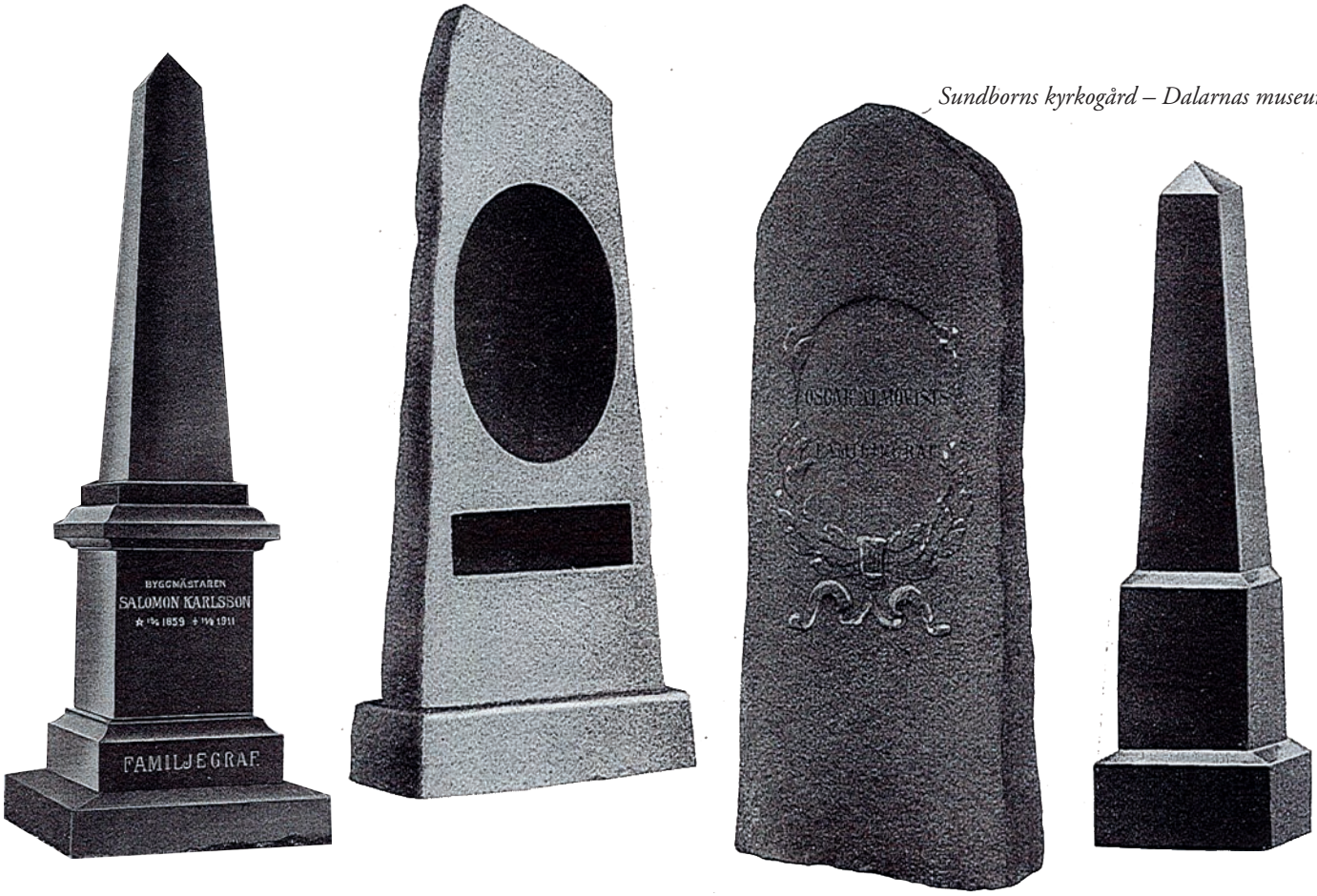

Sundborns kyrkogård – Dalarnas museum

under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.[43]

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga och småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

43 Andréasson, 2012, s. 74.

Bevarad grusgrav med karaktär från det tidiga 1900-talet. De högsträckta granitgravvårdarna är karaktäristiska för tiden kring sekelskiftet år 1900, lika så sand- och grustäckningar.

År 1938 köpte församlingen mark till en utbyggnad av kyrkogården mot sydväst, på andra sidan Kyrkvägen-Vintervägen. Området utökades succesivt under 1900-talet och fick en stark modernstisk prägel.

Grusgravar

Grus- eller sandgravar var mycket vanliga på kyrkogårdar i Dalarna under 1900-talets första hälft. Företeelsen tycks ha varit särskilt populär i Sverige som stort under decennierna efter sekelskiftet år 1900. Omkring år 1920 kritiserades de sand- och grusdominerade kyrkogårdarna av flera skribenter, arkitekter och formgivare, som eftersökte större enhetlighet med grönska och harmoni. På de flesta håll i Dalarna tycks dock bruket av sand- och grusgravar på kyrkogårdarnas äldre delar kvarstått åtminstone fram till andra världskrigets slut. Studier av äldre flygfotografier ger vid handen att särskilt många sand- och grusgravar planterades med gräsmatta under perioden 1960-1975. I Sundborn tycks förändringen mot stora sammanhängande gräsytor dock ägt rum tidigare och endast ett fåtal gravar hade fortfarande sand eller grustäckning kring 1960. Vid sidan av arkitektoniska ambitioner om enhetlighet, grönska och harmoni var skötselfrågan sannolikt en viktig anledning till varför många sand- och grusgravar planterades med gräsmatta under 1900-talets senare hälft.

De få grusgravar som finns kvar på Sundborns kyrkogård i dag utgör värdefulla spår av begravningsplatsens äldre utseende och gravskick, och kan berätta mycket om hur tanken på den ideala gravplatsen skiftat under 1900-talet.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

> En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.[44]

Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.[45]

44 Nolin, 2007, s. 80–81.

45 Dalarnas museums klipparkiv, Borlänge tidning 1935-10-19, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur – Kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«, s. 1.

Ingång till den nya kyrkogårdsdelen i sydväst, som tillkom från och med 1930-talets slut.

Kyrkogårdarna och begravningsplatserna började sakta men säkert att betraktas som planeringsbara helhetsmiljöer där alla beståndsdelar kunde samverka till en önskvärd harmonisk helhetsmiljö. Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring begravningsplatsen som arkitektonisk helhetsmiljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Begravningsplatsen skulle bli en plats som gav ett jäktat och upprivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar. Det ansågs viktigt att den moderna begravningsplatsen skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle därför helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde användas för att dela in begravningsplatsen i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar. De modernistiska kyrkogårdsidealen fick starkt genomslag på många begravningsplatser och kyrkogårdar runt om i Sverige.[46]

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form.

46 Andréasson, 2012, s. 82–83.

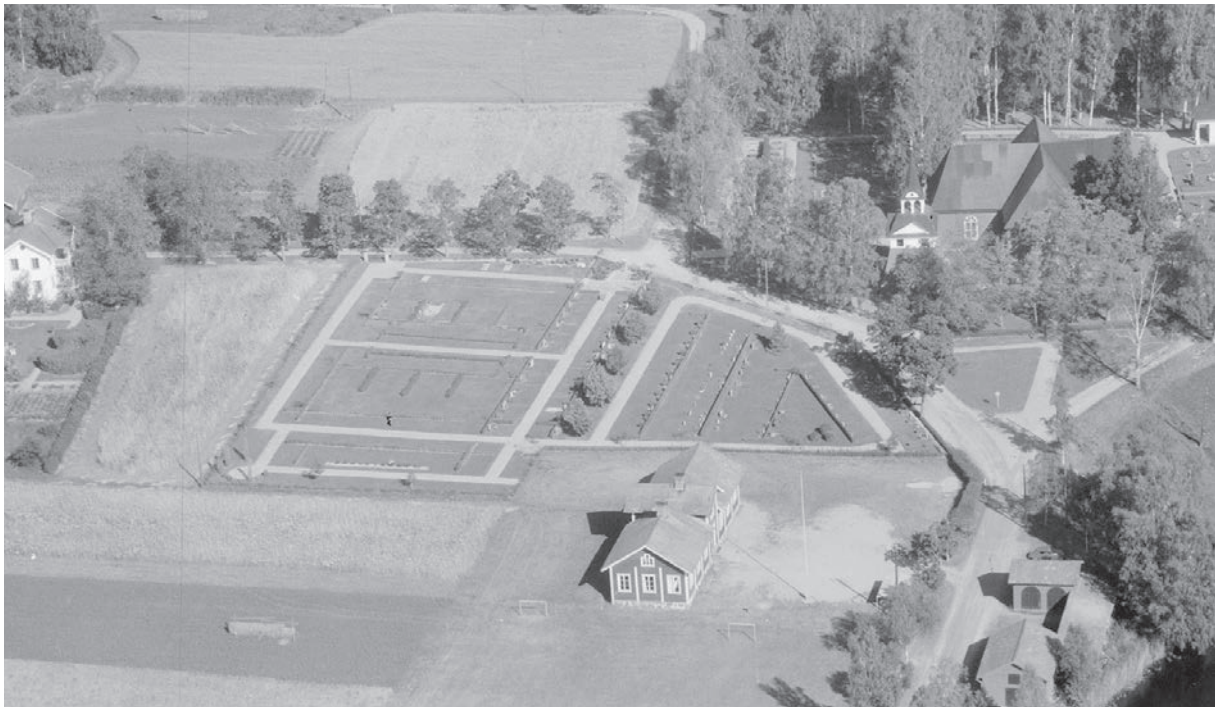

Flygbild över den nya kyrkogårdsdelen i sydväst. Gravvårdarna är placerade längs sammanhållande rygghäckar i kvarter sannolikt med familjegravar i yttervarven och allmänna varv mitt i. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museum, bildarkivet.

I slutet av 1930-talet fordrades ytterliggare en utbyggnad av Sundborns kyrkogård. År 1938 köpte församlingen mark för detta ändamål från hemmansägare Ernst Forsberg samt av familjen Sandsberg på andra sidan Vintervägen åt söder och väster. Man beslutade att påbörja en utvidgning av kyrkogården åt sydväst (i rapporten motsvarande område I; kvarter 11 och 12). Länsarkitekten i Kopparbergs och Västmanlands län Viking Göransson fick uppdraget att rita en plan för kyrkogården. Göransson var inblandad i många olika projekt runt om i landskapet under samma period, däribland ett badhus i Orsa, begravningskapell i Dala-Husby samt stadsplaner för Grängesberg och Älvdalen. Senare kom han att verka som konstnärlig ledare för *Upsala-Ekeby AB* samt som slottsarkitekt vid Uppsala slott.

Den nya kyrkogården beräknades rymma 78 allmänna gravplatser samt 33 gravplatser för familjegravar. Familjegravarna placerades utmed kvarterets kanter. I väst anlades en huvudgång kantad av familjegravar i nord-sydlig riktning, utefter vilken en trädallé planterades. De allmänna gravarna lades på gräsytorna i kvarterets mitt. Det nya kvarteret erhöll inget staket eller häck utmed norra kanten, detta för att skapa samband till den gamla kyrkogården. Här fanns dessutom redan en låg stödmur av sten mot vägen, utefter den sluttande markytan. Man angav särskilt att gravarna skulle besås med gräs. Grusgravar ansågs förlegade och skulle ej brukas. Därtill angavs för enhetlighetens skull att gravvårdarna inte fick vara högre än 1,1, meter. Några år senare omnämns att man planterade måbärshäckar över det nya kyrkogårdskvarteret, att agera fond och avdelare för gravarna. I samband med detta omnämndes även ett antal befintliga, omgärdande häckar å väst- och sydsidan: Berberis samt Sibirisk ärtbuske.

De flesta av de gravvårdar som tillkom under den moderna epoken hade samma höjd och ungefärliga form. Genom att placera gravvårdarna mot rygghäckar fick kyrkogårdsmiljöer tillkomna under perioden stark horisontell sammanhållning.

Upprepningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Bilismen gjorde sitt definitiva intåg i Sverige – folkhemsbygget och produktionsindustrin gick på högvarv. Avkastningen från rekordårens framgångar skulle omvandla det förut trångbodda bostadsbeståndet till goda bostäder för alla. Men för att kunna genomföra det modernistiska samhället krävdes storskalighet och rationalitet i byggprocessen. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria, däribland asfalt, eternit, betong och plåt. Sedan 1950-talet hade storskalighet, rationalitet och enhetlighet även blivit estetiska ideal inom den brutalistiska arkitekturen. Efterkrigstidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar.[47]

Det har varit vanligt att gravvårdarna i områden som i sin helhet tillkommit under efterkrigstiden utplacerats på ett särskilt sammanhållet och enhetligt sätt. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft verkar ha blivit helt dominerande bland nya gravvårdar i Dalarna under efterkrigstiden. I områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, så finns också mycket som gör stenarna unika. Liksom det finns en enformighet i storskaligheten finns det en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner.

47 Söderqvist, 2008, s. 243ff, Björk & Reppen, 2016, s. 292.

År 1948 påbörjades en ytterligare utvidgning av den nya kyrkogården i Sundborn, den här gången åt väster (i rapporten område G, H och halva J; kvarteren 13, 14 och 15). Man anlade detta område på liknande sätt som på den befintliga nya kyrkogården; med familjegravar utmed sidorna i nord, väst och öst och allmänna gravar i kvarterets mitt. I söder (västra delen av område J) anlades därtill platser för urngravar. Urnkyrkogården planerades mycket symmetriskt, med små gravplatser i rader. Mellan gravraderna planterades måbärshäckar, men här lades även gångstigar av sandstensplattor. Där planterades träd i var hörn, samt buskar av vresrosor (rosa rugosa).

I ritningarna omnämns särskilt den förgård, med sittplatser och skötselstation, som ännu idag finns i nordost. Förgården skulle fungera som den huvudsakliga entrén. Härifrån nådde man samtliga av den nya kyrkogårdens kvarter. Grindstolparna uppmurades av huggen granit och trappstegen med plattor av skiffer hämtades från ett brott nära Sala. Grusgångar med 1,8 meters bredd anlades utefter områdets sidor samt i två tvärgångar. Man planterade även måbärshäckar på samma manér och av samma syfte som i kvarteret från 1938.

Man genomförde även vissa omläggningsarbeten på det område som tillkommit tio år tidigare. Bland annat omlades det mitterst belägna kvarteret för allmänna varv och man höjde det nordvästra hörnet för en naturligare anslutning till det nya området i väst. Björkar planterades därtill utmed den nordliga gränsen, ovan stenmuren, liksom en lång spireahäck.

År 1963 anlades den asfalterade parkeringsplatsen sydöst om kyrkan, intill det dåvarande kommunalkontoret (idag församlingshem med pastorsexpedition). På en karta över hela kyrkogården framgår att den gamla kyrkogården vid tidpunkten bar samma gångsträckningar som idag. Terrasseringarna inom kvarter 2 (område B) syns också. På bilder från 1960- eller 1970-talet (efter parkeringsplatsens tillkomst) framgår också att det då fanns gravvårdar på västra delen av område A, mellan den södra entrégången och klockstapeln.

Åren 1966–69 utvidgades urnkyrkogården (område J) åt öster. Den planerades på liknande sätt som den befintliga, med gångplattor av sandsten mellan gravarna. I samband med anläggandet av grusgångarna angavs särskilt att dessa skulle beläggas »med topp av ljusrött stenmaterial«. Området tillkom på en nyligen förvärvad bit mark, vilken sträckte sig i sydlig riktning mot prästgården. Häckar av spirea och thuja planterades runt området. Söder om område J skapades en liten park, med träd och buskar, och söder om denna lades ytterligare en parkeringsplats med plats för större bussekipage.

I anslutning till denna utvidgning planerades även ett iordningsställande av Sandsbergstomten väster om gamla kyrkogården. Planerna genomfördes aldrig och tomten utgörs än idag av ängsmark.

År 1985 tillkom en ekonomibyggnad söder om den nya kyrkogården, intill dagens bussparkering. På 2000-talet tillbyggdes sedan en ytterligare förrådsbyggnad alldeles bredvid denna.

Askgravplatser och minneslund norr om kyrkobyggnaden.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas begravningsplatser på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet *Svenska Likbränningsföreningen* (i dag *Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund*). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.[48] I dag sker omkring 80 % av begravningarna genom kremering.

48 Ekström, 2007.

Askgravplatserna och minneslunden är tillkomna från det sena 1900-talet och framåt.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

- Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.
- *Urngravar* är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.
- *Minneslundar* erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslundar finns gemensamma smyckningsplatser. Minneslundar i Sverige började förekomma från 1959.
- En *askgravlund* är liksom minneslunden gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlunden hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.
- *Askgravplatser* är inte gemensamma på samma sätt som askgravlundar eller minneslundar, men har till skillnad från urngravar en *begränsad* gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.[49]

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger askgravlunder eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser.

På Sundborns kyrkogård finns i dag ett särskilt kvarter för urngravar (område J) samt en minneslund och askgravplatser (på område C).

Särskilda urngravar omnämns som bekant i arkivhandlingarna i samband med kyrkogårdsutvidgningen 1948. Då anlades ett renodlat urngravsområde söder om de nytillkomna gravkvarteren (G och H). Här förekommer en stor andel liggande, små stenhällar.

I område C, som historiskt utgjort plats för främst småskaliga gravvårdar, anlades i slutet av 1900-talet en minneslund. Lunden utgörs av en stor gräsyta, vilken omgärdas av en bladhäck. Den domineras i norr, mot sjön, av ett resligt kors, vilket på våren omges av påsk- och pingstliljor.

49 Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, 2017.

Askgravplatserna tillkom kring 2010. De förlades söder om minneslunden, mot kyrkan, och består av halvcirkelformade ytor med rödaktig sand, vilket passar kyrkans faluröda fasader. Små, rektangulära stenar är symmetriskt utplacerade i välvningen och bär metallplaketter med de gravsattas namn.

Ljusbärare vid minneslunden, en för det sena 1900-talet och tidiga 2000-talet tidstypisk företeelse.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAVVÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvården som helhet är värdebärande. Namninskriptioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

Person	*Gravn:r*	*Berättelse*	*Bilaga / s.*
Johan Rydblom	10 0388	Johan Rydblom var del av den lokala nykterhetsrörelsen.	3/5
Viola Sohlman	10 0390	Viola Sohlman arbetade som barnmorska i socknen.	3/7
Sofia Bonde (Erik Bondes familjegrav)	10 0394	Sofia Bonde, född 1861, ägde Bondes Gård, som varit säte för hembygdsföreningen i Sundborn sedan 1973. Gården grundades sannolikt under 1600-talet av en Erik Bonde. Efter Sofias död 1935 övergick gården till systersonen Nils Sahlström, som restaurerade gården 1946 och testamenterade gården till Sundborns kommun 1959. På gården finns ett härbre vars nedre del förmodas vara från 1600-talet. Härbret är avmålat av Carl Larsson på akvarellen Lisskulla vid härbre, från 1915. Bondesläkten är en av flera stora släkter i socknen.	3/11
Kontraktsprosten Carl Fredrik Pettersson	10 0397	Född i Västerås. Kyrkoherde/kontraktsprost i Sundborn från 1874 och riksdagsledamot i första kammaren för Kopparbergs län 1892–1901. *Författade minnesskriften Anders Carlborgsson, den siste bergsmannen i Sundborn : lefnadsteckning 1886.* Nyckelperson i socknen. Avbildad av C.L. på porträtt i församlingshemmet. Solkorset på hans gravvård också utformad av C.L. Arbetade innan tiden som kyrkoherde i Sundborn bland annat som skolpräst i Stora Tuna och som folkskoleinspektör för Övre Dalarna 1870-1976.	3/13
Ingrid Tofte	10 0400	Ingrid Tofte sydde åt Karin Larsson och var med och skapade Sundbornsdräkten.	3/16

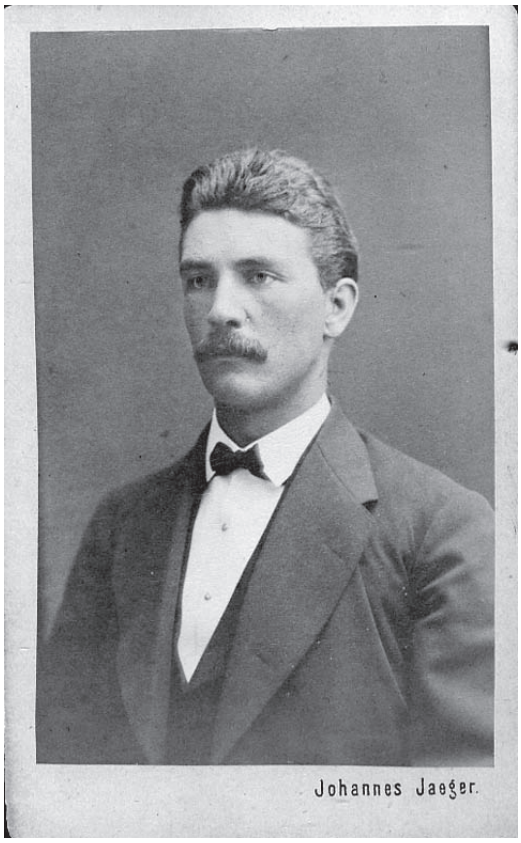

Adalrik Steffenburg, son till Albrekt Steffenburg som lät bygga Kolbergsbo. Adalrik studerade i Uppsala och blev 1872 fil. dr. Från 1873 arbetade han som läroverksadjunkt i Falun. Adalrik var intresserad av kulturhistoria och bygdehistoria och kom således att bli en av de första som forskade kring dalmål. Foto: Johannes Jaeger, Dalarnas museum, bildarkivet.

Person	*Gravn:r*	*Berättelse*	*Bilaga / s.*
Kyrkoherden C. Alfred Lundqvist	10 0405	Kyrkoherde född 1846 i Hallsberg eller Altuna. Kom först att syssla med skomakeri, och blev sedermera »den förnämligaste Stockholmsskomästarens näst skickligaste gesäll«. Arbetade sedan i ordning som metodistpredikant, nykterhetsagitator och scholaris på Karolinska läroverket i Örebro. Prästvigdes vid 41 års ålder och tillträdde som pastor i Sundborn först 1914 där han var till sin död 1918.	3/19
Daniel Wretling	1 0002	Daniel Wretling var fjärdingsman i Sundborn mellan 1875-1912 samt nämndeman i kommunen från 1879.	4/5
Anna Christina Norstedt och Elisa Katarina Rathsman	1 0003	Syskon, och barnbarn till bergsmannen Johan Högström som ägde Stora Hyttnäs under 1700-talet. Högströms dotter Elisabeth och maken Johan Larsson Norstedt var föräldrar. Båda syskonen bodde som gifta på Stora Hyttnäs. Anna Christina med bergsmannen Eggert Vibelius från Risholn. Vibelius dog emellertid så tidigt som 1821, varvid Anna Christina bodde kvar som änka på gården. Elisa Katarina var gift med häradsskrivaren Lars Gustaf Rathsman från Rättvik, som lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden och kontorsbyggnaden 1850. Rathsman dog 1851 och därefter levde även Elisa Katarina vidare på gården som änka. Systrarna dog 1870 respektive 1871.	4/6
Anders Carlborgson	1 0004	Anders Carlborgson på Risholn i Lilla Karlborn var Sundborns siste bergsman och en för sin tid unik person. Carlborgson hade stort intresse för samhällsfrågor och vurmade för utbildning, som han ansåg var viktigt både för individen och samhället i stort. Bland annat lät han därför bygga byskolor i socknen, och instiftade ett studiestipendium som fortfarande finns och delas ut till cirka 200 stipendiater årligen via Carlborgsons stiftelse. Vid sin död 1886 testamenterade Carlborgson sin förmögenhet till Sundborns församling, och uppmanade även flera anhöriga att göra det samma. Carlborgson var en stor donator även i övrigt, en nyckelperson i socknen som bekostade bland annat ett nytt järnstaket kring kyrkogården 1863.	4/7
Bröderna Steffenburg/Johan Steffenburg	1 0008	Släkten Steffenburg har varit betydelsefull för Falubygden allt sedan 1600-talet. Jacob Steffenburg var handelsman och kom till Falun 1687. Efter giftermål med Anna Wilde, som var apotekardotter, fick paret bergsmansgården Stora Karlborn utanför Sundbornsbyn. Gården behölls inom släkten i 300 år. Under 1800-talet ägde släkten fyra storgårdar kring Hobbornsjön – Stora Karlborn, Kolbergsbo, Löfsnäs och Prästgården. Gårdarna ägdes av fyra bröder Steffenburg som kallades för »Sundbornsgrevarna«.	4/11

Person	*Gravn:r*	*Berättelse*	*Bilaga / s.*
Erik Söderberg (d.ä. och d.y.)	1 0010	Erik d.ä. ägde Spadarvet och sålde sedan mark till Carl Larssongården. Erik d.y. var kyrkvärd.	4/14
»Lumsviks Gustaf« Eriksson	1 0027	Kommunalnämndsordförande, kyrkovärd, landstingsman och fattigvårdsstyrelsens ordförande med mera. Omskrivs av Karl-Erik Forsslund i *Med Dalälven från källorna till havet* i boken om Sundborn, s.14. Eriksson hade stort intresse för bildning och kunskap samt allt gammalt, och hade en ovanligt stor samling med särskilt äldre böcker.	4/24
Carl Fredrik Steinholz	1 0032	Carl Fredrik Steinholz, kommunalnämndens ordförande i Sundborn 1877-1915. Porträtterad av Carl Larsson. Porträttet hänger i församlingshemmet.	4/26
Riksdagsmannen Samuel Söderberg	1 0045	Carl Larsson målade dennes porträtt inom ramen för avbildandet av inflytelserika Sundbornsbor under 1910-talet. Porträttet hänger i församlingshemmet.	4/34
Gunnar Sjöholm	1 0046	Gunnar Sjöholm var prost i Sundborn. Bidrog bland annat till renskrivningen av Sundbornskrönikan.	4/35
Kakelugnsmakaren Gustaf Jansson	2 0056	Gustav Jansson var kakelugnsmakare i Boda i Svärdsjö. Tillverkade även husgeråd som plåtbrickor och kannor med målningar.	4/40
Jenny och John Bylund	4 0079	Jenny Bylund var lärare i Baggärdet och Finngärdets skola. John Bylund var kyrkvärd.	5/17
H. Arnbom	4 0080	Hans Arnbom, byggmästare. Vän med Carl Larsson. Deltog i den interiöra restaureringen av kyrkan i början av 1900-talet. Porträtterad av Carl Larsson. Porträttet hänger i församlingshemmet.	5/18
Johan Edvard Jansson	4 0091	Johan Edvard Jansson donerade en fond till bygden (vilken idag är avslutad).	5/22
Erik Logren	4 0095	Erik Logren var gravkistmakare och bodde i Karlsbyheden, där nuvarande Krukeriet ligger.	5/23
Sundgren, Kvarnberg, Elfström familjegrav	5 0101	Erik Kvarnberg stod modell för Johannes Döparen i kyrkan. Hilma Elisabeth Kvarnberg var även hon modell för Carl Larsson. Kvarnberg var även arrendator åt Carl Larsson, Spadarvet.	5/27
Gustaf Hedström	5 0107	Kantor i Sundborn från 1905. Lockades till bygden av Carl Larssons tavla *Ute blåser sommarvind.* Gustaf Hedström med familj bodde i Klockargården. Blev kommunalnämndens ordförande 1915. Avbildad på porträtt av Carl Larsson.	5/29
Gottfrid Eriksson	5 0112	Gottfrid Eriksson var kyrkvärd i Sundborn.	5/31
Fredrik Forsberg	5 0115	Fredrik Forsberg, bonde. Porträtterad av Carl Larsson. Porträttet hänger i församlingshemmet. Mottog Kungliga Historiska Sällskapets Medalj 1909.	5/33

Person	*Gravn:r*	*Berättelse*	*Bilaga / s.*
Barbro Linderborn	6 0287	Barbro Linderborn var körledare i kyrkokören.	6/9
Ida Nordin	6 0291	Ida Nordin, även kallad *Tvätt-Ida,* arbetade på tvättstugan i sundbornsbyn.	6/10
Johan Sigfrid Holmberg	6 0305	Johan Sigfrid Holmberg, stort original på sin tid i bygden. Fotograf kring det tidiga 1900-talet. Hans efterlämnade glasplåtar förvaras i prästgårdens källararkiv. Plåtarna tillhör hembygdsföreningen.	6/14
Karl Magnus Elfström	6 0320	Karl Magnus var modell åt Carl Larsson i samband med interiöra arbeten i kyrkan. Han finns även med på målningen *Kollektupptagning* (julmotiv).	6/18
Carl och Karin Larsson	7 0323	Carl och Karin Larsson med barn. Carl var rikskänd konstnär under 1800-talets sista årtionden och 1900-talets första. Carl träffade Karin Bergöö i en konstnärskoloni utanför Paris och tillsammans flyttade de till gården Lilla Hyttnäs i Sundborn, där Karin hade rötter på sin fars sida. Karin inredde det ikoniska hem som kom att utgöra sceneriet i Carls målningar och sedermera sätta prägeln för idén om ett hem under det tidiga 1900-talet. Karin kom även att medverka i framtagandet av Sundbornsdräkten. På lilla Hyttnäs levde paret tillsammans med sina åtta barn. Vården är ritad av Carl Larsson.	7/5
Anders Pontus Linderdahl	8 0359	Pontus Linderdahl, Stora Hyttnäs. Överstelöjtnant. Ordförande i Sundborns kommunalstämma. Tog över Stora Hyttnäs 1881 efter gården ägts av disponenten Ax. W. Schedvin, som hade gården efter systrarna Norstedt och Rathsman. Anders Pontus och Henrika fick tre barn, varav Bengt som var yngst levde på gården till sin död 1983. Då testamenterades gården till kommunen med uppgift att bevara och vårda Stora Hyttnäs i tidstypiskt skick.	7/18
Ingeborg Bäckström	8 0359	Ingeborg Bäckström, f.d. Tundals broderier.	7/19
Erik Dybäck	9 0365	Erik Dybäck, Lövnäsgård, var släkt med Rickard Dybeck som skrev *Du gamla, Du fria.*	8/5
Maja Hermansson	9 0378	Bodde på övervåningen av församlingshemmet. Arbetade på skolkontoret. Vinterbadade, även före julottan.	8/15

Konstnärsparet Carl och Karin Larsson var kända redan under sin levnadstid. Carl för sitt akvarellmåleri och Karin för sina banbrytande, textila mönster och för den nationalromantiska och färgfulla inredningsstil som kännetecknar deras gemensamma hem på Lilla Hyttnäs. Till Carls främsta verk räknas akvareller som visar livet med familjen på Lilla Hyttnäs och andra motiv från Sundborn. Han porträtterade även för samtiden kända personer, såsom Selma Lagerlöf och August Strindberg, och målade utöver det även historiska händelser och motiv från folksagor. 1905 ledde Carl en stor inre omgestaltning av Sundborns kyrka. Hans målningsarbeten finns ännu att skåda i kyrkan. För de änglabilder som förekommer i kyrkorummet avmålades då levande Sundbornsbor. Foton ovan: Birger Nordensten, Dalarnas museum, bildarkivet. Foton nedan: Dalarnas museum, bildarkivet.

KÄLLOR

Otryckta källor

Dalarnas museum, bildarkivet

Dalarnas museums klipparkiv, *Borlänge tidning* 19 oktober 1935, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«

Landsarkivet i Uppsala (ULA), Sundborns kyrkoarkiv, O 1 B: Handlingar angående kyrkogård och gravkapell 1779–1993

Lantmäteriet, Lantmäterimyndigheternas arkiv och Lantmäteristyrelsens arkiv

Toftans sågverk flyttas till Lettland, Falukuriren 1994-04-26

Översiktsplan för Falu kommun – fördjupning för Sundborn, 1998

Digitala källor
Om Sundborns socken och landskommun: https://sv.wikipedia.org/wiki/Sundborns_landskommun

Om Carl och Karin Larsson: https://www.falun.se/gora--uppleva/kultur/museer-och-konst/carl-larsson.html

Om Stora Hyttnäs: https://sv.wikipedia.org/wiki/Stora_Hyttn%C3%A4s

Om Sofia Bonde: http://www.sundbornshembygdsforening.se/bondes-gard/

Tryckta källor

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Björk, Cecilia & Reppen, Laila, *Tidstypiskt: arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880–1980*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2016

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Bylund, Paul, *Gammal industri i Sundborn.*

Darphin, Jean-Paul, *Kulturhistorisk karaktärisering av kyrkor: Sundborns kyrka*, Västerås stift, 2006

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF), Stockholm, 2007

Frieberg, Axel, *Min hemsocken Sundborn.* 1954
Forsslund, Karl-Erik, *Med Dalälven från källorna till havet Tredje delen Söder Dalälven Tredje boken Sundborn*, Åhlén & Åkerlunds förlag, Stockholm, 1931

Hagberg, Louise, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning,* Ny utg., Ersatz, Stockholm, 2015

Hembygdsföreningen i Sundborn, *Sundborn - Hembygdsföreningens årsbok 2000–2001*, Sundborn, 2001

Lindberg, Tage, *Industri och hantverk inom kommunen.*

Nibon, Karin, *Ge igen med samma mynt: ekonomiska och sociala relationer i Sundborns socken i Dalarna 1820-1849*, Uppsala universitet, Kulturgeografiska institutionen, Lic.-avh. Uppsala : Uppsala universitet, 2016,Uppsala, 2016

Nolin, Catharina, »Kyrkogårdsestetik och ceremonier« i *Bebyggelsehistorisk tidskrift 2006:52 – Ceremoniella rum*, Uppsala, 2007

Olsson, Daniels Sven, *Falu gruva*, Stiftelsen Stora Kopparberget, Falun, 2010

Rydberg, Sven, *1000 år vid Stora Kopparberget*, 1979

Schönbäck, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Stockholmia, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2008, Stockholm, 2008

Sjöholm, Gunnar & Petersen, Maud (red.), *Kyrkiones book wijdh Sunborgen*, utg., Sundborn, 1963

Svala, Catharina, *Kyrkogårdsmuren: kultur och konstruktion*, MOVIUM, Alnarp, 2010

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Sundbornskrönikan.

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Wijk, Carin & Raattamaa, Ulla, *Kolonisationen kring Kopparberget*, Mitthögskolan, Uppsats i Kulturgeografi C,Härnösand, 1997

Personkällor

Informationen om personhistoriskt värdefulla gravvårdar har tagits fram och sammanställts av en referensgrupp bestående av lokalhistoriskt intresserade och engagerade lokalbor hemmahörande i Sundborn med omnejd. Hit hör Owe Andersson, Anders Bengtsson, Ebba Engqvist, Iris Hansson, Stigmar Nordin, Inger Wahlman och Ann-Christine Wiborgh. Deras insats för denna kulturhistoriska inventering av Sundborns kyrkogård är av oerhört högt värde.

Dalarnas museum

Postadress
Box 22, 791 21 Falun
E-adress
info@dalarnasmuseum.se
Telefon, växel
023-666 55 00